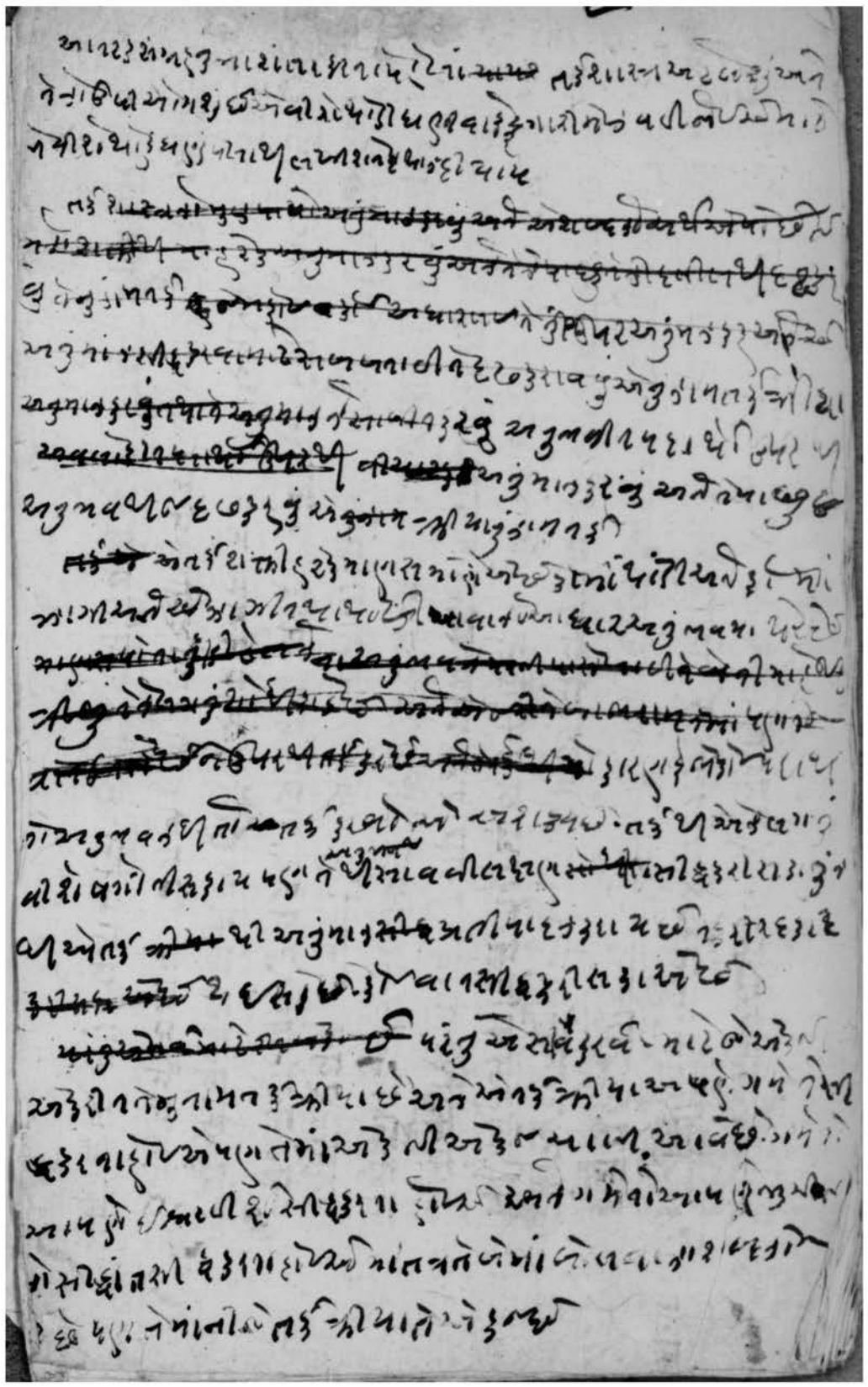

श्रीमत्सद्गुरुचरणकमलेभ्योनमः॥अज्ञानतिमिरांधस्यज्ञानांजनशलाकयाच
वा. वृत्ति क्षुरुन्मीलितंयेनतस्मैश्रीगुरवेनमः १ ब्रह्माहमेतन्मयिनांतिविश्वंश्रीमाधव सटी.
प्राज्ञगुरोःप्रसादात् अन्वर्थविश्वेश्वरपंडितार्यस्तस्याघ्रिपंकेरुहसंश्रयोस्मिनि
त्यं २ परमकृपानिधयःश्रीमच्छंकरभगवत्पादाः तापत्रयार्कसंतप्तानांम
पिमितजनांहिसंसाराध्वश्रमपीडितानांऽपि आत्मज्ञानविचारमधुर
जलाकांक्षिणांविदूरशारीरकमीमांसाजलाशयगमनासमर्थावाक्यवृत्ति
संज्ञकोपदेशप्रकरणप्रपापरिकल्पनेनअंतःशीतलतांविगतांक्लेशतांच।
अपास्तरयन् तत्रादौकर्णश्रवणप्रवृत्तानांअधिकारिणामविघ्नेनब्रह्मप्रति
पत्तयेतदात्मसिद्धिप्रकरणंप्रतिपाद्यअद्वितीयबोधस्मरणपूर्वकंतंनमस्का
रस्यआवश्यकर्त्तव्यतांद्योतयन्स्वयंनमस्करुते स्वर्गस्थितिलयौ विमलबोध
घनंनमामीत्यन्वयः विगतोमलोयस्मादसौविमलः विमलस्यासौबोधश्चवि
मलबोधः सएवघनामूर्त्तिःस्वरूपमितियावत् परमात्मनोअविद्यारहित १

तयातदविद्यापरिकल्पितस्यघटादिदृश्यस्याभावेनतदालंबनरूपीमलोनावि
द्यते अतोविमलःनिर्विषयःनिर्विकल्पःअद्वितीयस्यानामितियावत् अद्वि
तीयबोधस्यमनसोपविषयत्वात् कथंनमस्कारविषयतेत्यतआहविश्वे
श्वरमिति अद्वितीयबोधस्यैवस्वस्वामित्वेनअवस्थानात् नमस्कारविषय
त्वंउपपद्यतएवेत्यर्थः एवंचेत्अद्वितीयबोधस्यविश्वस्वामित्वसंपादनायश
रीरस्वीकरणमेवनोपपद्यतइत्यतआह अचिंत्यशक्तिमिति शक्तिशब्देनअ

॥॥ स्वर्गस्थितिप्रलयहेतुमचिंत्यशक्तिं॥॥

त्रमायाभिधीयतेसाचबोधात्मनोब्रह्मणोनित्यानित्यत्वादिरूपेणचिंतयितुंश
क्येतित्यचिंतत्वंमायायाःकथमितिचेदुच्यते इयंतुस्वप्नबोधबाधत्यात् स्व
प्नसदृशीभवतियुक्तिहीनप्रकाशत्वात् अस्यामायेतिसंज्ञाद्वयमसतिनन्
वेतिदृश्यमानत्वात् नहिशशविषाणादिकमसत्दृश्यतेसतिचनभवा
तिबाध्यमानत्वात्नाहिसन्नात्माकदाचिद्बाध्यतेआत्मनोनहिनित्यानव

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

ति अधिष्ठानसत्तातिरेकेण तस्याः पृथक्सत्ताया अभावात् नहि रज्जा
वा० ह० मारोपितस्य सर्पस्य तन्निष्ठत्वं रज्ज्वधिष्ठानावेतरदर्शनात् ननतन्निष्ठाश्च भवति सर्व
जडत्वात् नहि जडाजडयोरेकस्वरूपत्वं वस्तुतो दृष्ट्या संभवात् नचोभया
त्मिकाविरुद्धत्वात् नेयं सावयवा अनादित्वेन सकारणावयवासंभवात् नच्च का
रणकं असावयवं भवति नापि निरवयवा सकार्येषु सावयवत्वदर्शनात् नच्च
रणकं कुराद्दकार्यं निरवयवं भवति तस्मादविचारितमेरणीया विलासिनीतुल्या अ
॥ ॥ विश्वेश्वरं विनैवेश्वमनंतमूर्त्तिं ॥ ॥ दि
असत्यमूलेषु सकार्यविभ्रमेजीवं मोहयत्येव अतोमायायाः अचिंत्यत्वं इदं
तस्याः दूषणायभवति किंतु भूषणमेवं मूलाअचिंत्यशक्तिवशात्सुविभ
बोधस्यशरीरस्वीकारोपपद्यतइतिभावः अद्वितीयबोधस्यअचिंत्य श
क्तिवशात्तेच्छयास्वीकरणे किंप्रयोजनमित्याकांक्षायांसर्वेषामस्मेवविश्वस्वा
मित्वेनलीलाप्रयोजनंसचित्तेनापिजक्षीकृतत्वेनक्रीडाप्रयोजनज्ञापयत्यत २

स्यविभुरूपेणावस्थानमाह श्रीवज्रनमिति लोकेसकलसुंदरीजनस्यदृष्टांत
भूतसौंदर्यवत्याः इदिरायाः प्रेमातिरेवसुकृतिनां योगीनां आकाशगमनेप
रकायप्रवेशनंबहुरूपस्वीकारादिक्रीडासंभवः शरीरस्वीकारेक्रीडासंभ
वतीत्यत्रकिमुक्तव्यमिति तथाचसतितस्याः भर्तुः बहुसंभवशरीरस्वीकार
वप् ऐक्रीडेवप्रयोजनमिति श्रीवज्रनाभेनभगवतेविमलबोधस्यश्रीवज्र
नरूपेणावस्थानादपिनमस्कारविषयत्वमुपपद्यतएवेत्यर्थः जन्यतेनमुवि
श्वसृज्यवेविश्वस्मिंत्वक्रीडाचभवतेविश्वंकुतउत्पन्नमित्याकांक्षायांविमल
बोधादेवविश्वोत्पत्तिरितिवक्तुंकारणब्रह्मरूपेणावास्थानमाह विदितंविश्व
मिति विदितंविश्वंसर्वंयेनसतथोक्तः सर्वविदित्यर्थः सर्वविदोजगन्निमित्तकारणत्व
श्रुतिः यःसर्वज्ञसर्ववित्यस्यज्ञानमयंतपः तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमन्नंजायतइति च
विश् अनुमानमपिइदंविश्वंविविधज्ञानवत्कर्तृपूर्वकंविचित्रकार्यत्वात् चित्रादिवत्
इतियशविमलबोधएवअचिंत्यशक्तिवशात्स्वयंभूत्वाविविधाकाराकारित

मायासाक्षीभवेत्तस्माद्विश्वमुत्पन्नमस्मादितिवेदितव्यं ननुउपादानव्यतिरेकेणकेवलंनिमित्तंकार्योत्पादकंनभवतीति अत्रकिमुपादानमित्यपेक्षायांविमलबोधस्यैवपेक्षायांअचिंत्यशक्तिवशात्विश्वोपादानत्वमाह स्वर्गस्थितिर्यथालोकेकुड्यादिकार्यस्यमृद्युपादानकस्योत्पत्तिःतत्रैवस्थितिःतत्रैवप्रलयश्चश्रुयते तेतथाजन्माद्यस्ययतइतिसूत्रेयतोवाइमानिभूतानिजायंतेइति तद्विषयवाक्येचश्लोकेऽवसर्वभूतानामुत्पत्तिःतत्रैवस्थितिस्तत्रैवप्रलयश्चश्रूयते। अतोविमलबोधस्यैवविश्वोत्पादनत्वंसिद्धमिति अयमर्थोगम्यतेअत्रयथा कूर्णनात्रिर्जं ॥निर्मुक्तबंधनमपारसुखांबुराशिं॥ ॥

नुर्विशेषः तत्रत्पादनेस्वयंनिमित्तमुपादानंचभवतितथाविमलबोधस्येति। कृत्वाएकस्यैवनिमित्तत्वंउपादानंचनोपपद्यतइतिशंकानकरणीयायतो विश्वोपादानंविमलबोधः ततःतस्यकार्यविश्वरूपेणअवस्थानमाह अनंत नमूर्त्तिमिति अनंतामूर्तयोदेहाःयस्यतथोक्तःविमलबोधस्यप्राणिरूपेण

३

वस्थानेबंधप्रसक्तोतांपरिहरन्नाहनिर्मुक्तबंधनमितिमुमेवांशोजी वंतोकेजीवन्मुक्तःसनातनइतिस्मृतेः॥आत्मांशस्यमायाग्रस्तस्यजीव स्येवअविद्यातोबंधोभवतिनतुमायीकस्यअद्वितीयस्यविमलबोधस्याविद्यारहितस्यस्वीयमायया प्राणिरूपेणावस्थितस्यबंधोस्तीत्यर्थः एवंविमलबो धोचिंत्यशक्तिवशात्विश्वेश्वरतायनेनरूपेणकीर्त्यमानोपिनिर्मुक्तबंधश्चेतो श्रीवल्लभंविमलबोधघनंनमामि॥१॥

तत्तद्वितस्थेधानेनरूपेणकीर्त्यमानोवस्तानोमेवरंतसुखसङ्घातंननुकेवल स्वरूपेणावस्थानमित्याशंक्यतत्सुखसङ्घस्यखंडितत्वात्ननथेत्याह अपारसु खांबुराशिमितिअंबुराशिवअंबुराशिःसुखमेवांबुराशिःसुखांबुराशिःअपा रश्चासौसुखांबुराशिश्चेतिसःतथोक्तः आनंदाद्येवखल्विमानिभूतानिजा यंतइत्यादिश्रुतिभ्यःआत्मनःआनंदरूपत्वंसिद्धंतत्रविमलबोधस्यअपारि तानंदरूपेणावस्थानमेववरंतथाप्यनिर्वचनियामायाशक्तिवशात्स्वेछैव-

कृपया बचनं नतथा मन्त्रीमयं मन्त्रं

वा. त्ति

एवंसर्ववेदांतेश्वरोपासनत्वेनोपास्यत्वेनचनिर्दिष्टंसोपाधिकंनिरु
पाधिकंचब्रह्मरूपमनिधायनमस्कृत्याप्रतिपत्तिसिद्ध्येयस्यगुरुत्वनमस्काररूप सटी
ते॥ यस्यप्रसादादिति आचार्यप्रसादादविद्यानिवृत्तौतदविद्यापरिक
ल्पितदेहेंद्रियादुपाध्यवच्छेदनिबंधनादुपाधिविनिर्मुक्तघटाकाशवत्परिपू
र्णंप्रतिपद्यमानात्मस्वरूपेविभुत्वंविदित्वाह अहमेवेतिनतुविश्वभ्रमाधि
ष्ठानत्वेनासिकिमस्मेत्याह मेयेति ननुजीवस्यविभुत्वंअनुपपन्नंअस

॥ ॥यस्यप्रसादादहमेवब्रह्मेति॥ ॥

विरोधात्र अतोभावनामात्रंतदित्याशंक्यनहिजीवोनामकश्चित्परमार्थतो
बलव्यतिरेकेणास्तिअतोब्रह्मैवस्वस्मिन्परिकल्पितमायाजीवरूपेणविव
र्ततेतथाचसतितस्मिंजीवस्यवेदांतवाक्यश्रवणादिनाब्रह्मपरोक्षज्ञानेसत्य
ज्ञाननिवृत्यातत्कार्यस्यतावद्ब्रह्मत्वनिवृत्तौसत्यांब्रह्मत्वमुपपन्नंस्यात्तदेतन्मम दि
दर्थमनसिनिधायाह इदंविजानामीति आत्मस्वरूपमिदंब्रह्मेत्यपरो

४

क्षतयाजानामीत्यर्थः नचब्रह्मणोवाङ्मनसागोचरत्वात्कथंज्ञानविषयत्व
मितिवाच्यंफलव्याप्यत्वेनविषयत्वान्नोवेद्यज्ञाननाशायवृत्तिमात्रेपेक्षि
तत्वेनअवेद्यकारणंनःकरणवृत्तिविषयत्वात् नचजीवस्यब्रह्मत्वेप्रत्यक्ष
विरोधः अज्ञानेनावृतंज्ञानंप्रकाशयतितत्परमित्यंतेनभगवद्गीतायां अ
ज्ञानेनावृतादेहानंदादिरूपस्यअतएवजीवत्वदुःखित्वादियुक्तस्यब्रह्मत्वा
नुपपत्तिस्यात्तयस्यपुनःज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौस्वस्वरूपप्रकाशमात्रेणब्रह्मत्वो

मेत्थेवसर्वंपरिकल्पितंच॥ ॥

पपत्तिस्यादितिकर्तृनेदंब्रह्मत्वानुपपत्त्युपपत्योः उपपत्तेर्यैप्रतिपादितत्वात्
नह्येकस्यब्रह्मत्वानुपपत्त्याअन्यस्यापितदनुपपत्त्यानवतव्यमितिनियमो
स्तितथाचोक्तंवासिष्ठेअज्ञस्यदुर्बोधमयंज्ञस्यानंदमयंजगत् अंधस्ये
वनमंधस्यप्रकाशंतुसचक्षुषइतिअस्यार्थः यथाएकमेवजगत्अं

५

वा-दृ-

धापेक्षया तमोरूपेणावभासते अनंधापेक्षया प्रकाशरूपेणावभासते एवंभूतस्य
स्यतुतदेवजगत्सच्चिदानंदाव्यतिरेकेणानंदमयंब्रह्मकारणंतइति अतःअ
ज्ञदृष्याब्रह्मत्वंअनुपपन्नमपितत्वचित्तदृष्याब्रह्मत्वमुपपन्नमितिभावः
तद्विज्ञानिज्ञानस्यकादाचित्कत्वंशंकांपरिहरति सदेतिमायिकदेहपा
तपर्यंतंसदात्मरूपमनुभवामीत्यर्थःअथवादेहेंद्रियादिपरिछिन्नत्वाभिमान
॥इत्थंविजानामिसदात्मरूपं॥
उक्तस्यजीवस्यअपरिछिन्नब्रह्माकारत्वमुपपन्नंसचअभिमानीब्रह्मापरोक्षा
ज्ञानदार्ढ्यादेवनिवर्त्ततत्रज्ञानदार्ढ्यंश्रवणादिरसलुपदेशादित्यधिकरण
न्यायेनचिरकालकृतवेदांतश्रवणमननादिध्यासादेवभवति अतोदे
हादिपरिछिन्नत्वाभिमाननिवर्तकब्रह्मापरोक्षज्ञानदार्ढ्यायसर्वदात्मस्व
रूपमित्थमनुभवामीत्याह इत्थंविजानामितिसदात्मरूपमितिसदाबाध्य

ज्ञानदार्ढ्यंइत्थंअहंब्रह्मैवेतिअस्मत्स्वरूपंसदात्मरूपंविजानामिअपरोक्षज्ञाने
तयानुभवामिएतेनयस्यकस्यचित्अपरोक्षज्ञानेजातेपिअपरिछिन्नत्व
विषयासंभावनाविपरीतभावनानिरासकतयाज्ञानदार्ढ्यायश्रवणादियुक्तः
सविजानातियनिराकरणपुरःसरंअहंब्रह्मैवेतिसर्वदाआत्मचिंतांकुर्यादि
त्युक्तंभवति अहमेवाविभुः मय्येवसर्वंपरिकल्पितमित्यनेनअपरोक्षज्ञा
॥तस्याधिपमंप्रणतोस्मिनित्यं॥२॥
ज्ञानसद्भावःसूचितः इत्थंविजानामित्यनेनअसंभावनाविपर्ययनिवर्तकोपरोक्ष ज्ञा
नदार्ढ्यंचास्तितिसूचितं अतोस्यश्लोकस्यायमर्थतः यस्यगुरोःप्रसादाद
परोक्षज्ञानंचनिःशेषदेहादिपरिछिन्नत्वाभिमाननिवर्तकज्ञानदार्ढ्यंचरि
तंतदनुभवेनसिद्धंतस्याधिपंप्रणतोस्मिनित्यमितिस्वस्यविभुत्वकथनंत
त्कीयग्रंथस्यअनायासेनब्रह्मापरोक्षज्ञानजनकत्वप्रदर्शनार्थंगुरुत्कर्षणार्थंच

आचार्यवान्पुरुषोवेदत्यादिश्रुतिन्यः आचार्योहिप्यस्मविद्यालाभहेतुर्नान्य
शिष्याचार्यप्रश्नोत्तररूपेणैवतत्त्वंनिरूपयितुंग्रथमतावच्छिष्यस्यजिज्ञासा
वा० दृ० माह तत्कथमिति तापत्रयशब्देनाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकास्ता सटीक
स्तापउच्यतेआत्मानदेहमधिकृत्यप्रवर्त्ततइत्यध्यात्मंअध्यात्मशब्देनश्रो
त्रादिज्ञानेंद्रियपंचकंवागादिकर्मेंद्रियपंचकंप्राणादिवायुपंच
क ंमनाद्यंतःकरणचतुष्टयंचोच्यतेतत्संबंधितापः आध्यात्मिकः व्याध्या
दिः अधिभूतानिपृथिव्यादिन्यधिकृत्यभवतीत्यधिभूतंअधिभूतशब्देनभू
तेंद्रियगोचराउच्यंते प्राणिहिंसकाचोरव्याघ्रसर्पादयोअभिप्रेतास्तैः
संबंधितापः उपद्रवः आधिभौतिकः अधिदैवशब्देनदिव्यानामकप्रजेशा
धिनिवहेंद्रोउपेंद्रचंद्रसूर्याः चांडालविष्णुश्चउर्वशीरंभाश्चकरणाधि
पाःइतिनिर्दिष्टाःइंद्रियाधिदेवताउच्यंतेतत्संबंधितापःउपद्रवः आधि

दैविकः अतिशीतोष्णवातवर्षादिः अत्युग्रतापहेतुर्नतुग्रीष्ममध्यंदिनार्कवदस
ह्यत्वात् तापत्रयमेवाकः तेनसंतप्तउद्विग्नमानसइतिव्याकुलितमनाइहा
मुत्रार्थफलभोगाद्विरक्तइत्यर्थः ननुविषयजनितसुखस्येवसर्वैःप्रार्थ्यमानत्वा
त्कथंतत्यागोघटतइतिचेन्नकर्मसाध्यस्यकुल्यादेरिवानित्यत्वेनविषयसुखा
नामपिसाधनधारंअक्षयिष्णुक्षयिष्णुत्वदर्शनात् अल्पसुखापेक्षयाबहु
तरदुःखसंभवाच्चविषयसुखाभासेन्यायुक्तिमंतरंविरक्तिरेवस्यात् नच
निष्क्रियापाचनाकरणभाववत्मृगतृष्णादिलब्धाघनारंभाकरण

॥ तापत्रयार्कसंतप्तः ॥

वत्मत्स्यग्राहकेणकंटकादिसहितमत्स्यादिकंगृहित्वाहेयंत्यागेनउपा
देयंग्रहणवत् विषयसुखस्यदुःखभूयस्त्वेपिदुःखानापरिहारेणसुखग्रहणं
युक्तमितिनाद्यं विषमिश्रमध्यादिवत्दुःखपरिहारेणसुखग्रहणसंभवा
त्त्यागएवयुक्तः तर्हिअत्रविषयसुखस्यअनित्यत्वेनदुःखमिश्रत्वेनचत्या

ज्यत्वेपि अस्त्यंहेवैचातुर्मास्यायांजिनःसुखंनवति अपामसोममभूतोअ
भूमेत्यादिश्रुत्यास्वर्गादिभोगस्यानित्यत्वाभावात्दुखमिश्रत्वाभावाच्च ता
त्यागः कथमितिचेन्नतद्यथेहकर्मजितोलोकःक्षीयतएवमेवामुत्रपुण्य
जितोलोकःक्षीयतइत्यादिश्रुत्यानुगृहीतस्मृत्यास्वर्गादिभोगस्याप्यनित्यत्व
प्रतिपादनात्क्षयिष्वप्यनित्यत्वसातिशयत्वजनितदुखस्याप्यनिवार्य
त्वात्ततत्यागेपियुक्तएवनित्यत्वप्रतिपादकायाःश्रुतेःकागतिरितिचेद

कश्चिदुह्यमानसः

आ अभूत्संभवंस्थानममृतत्वंहिषतः इत्यापेक्षिकनित्यत्वप्रतिपादनपरत्वा त
त्तत्तस्मादुभयविधसुखाद्विरोगएवश्रेयात् शमादिसाधनेर्युक्तइतिशमा
दिशब्देनशमदमक्षांतरार्जवसमचित्तत्वादयोअभिप्रेताः शमोंतःकरणो
परमः दमोबाह्यकरणस्यआत्मज्ञानविधिबहिर्व्यापारोपरमः क्षांतिः
परापरार्थेष्वपिविक्रियाअार्जवंशुद्धभावः कायवाङ्मनसामेकरूपता ७
समचित्तत्वंप्रियाप्रियप्राप्तिषुहर्षविषादराहित्यं सद्गुरुंपरिपृच्छतीति

सद्गुरुंसम्यग्दर्शनसंपन्नंनेदंतत्त्वंपरिज्ञानिनंमोक्षकामःसन्
महावाक्यतोविशेषतस्वरूपजिज्ञासयापरिप्रच्छतिपदंप्राणिपातसेव
योरूपलक्षणंतद्विप्रणिपातेनेतिभगवद्वचनेनगुरुशिष्यलक्षणयो
र्दर्शितत्वात् ननुमोक्षसिध्यर्थेआत्मविचारायगुरुमुपसृत्यप्रछंशिष्यः

शमादिसाधनेर्युक्तः

प्रवर्त्ततइत्युक्तंइदमनुपपन्नंअप्रातीतेनिश्चितेवान्यायेनप्रवर्त्तनेकिं
तुविप्रतिपत्तेअत्रआत्मनिविप्रतिपत्तिर्नास्त्येवअहंकर्ताअहंभोक्ता
अहंगछामितिष्ठामीतिकर्त्तृत्वोक्तेश्चाकारेणअनवगतमनुद्यमान
त्वात् प्रयोजनाभावादपिनविचारमर्हतिनचतज्ज्ञानात्संसारनिवृत्तिः
प्रयोजनमितिकर्त्तृत्वादिरूपस्यात्मज्ञानेनसहसंसारावस्थानस्यदृष्टत्वेनोत्र

वा. वृत्ति

योविरोधाभावात् । नचाध्यस्तात्मविज्ञानात्तत्राध्यस्तस्यसंसारस्य
निवृत्तिस्यादितिवाच्यं अध्यासस्यदुर्निरूपत्वेनतदसंभावात् । नहिक
ऊलसुकुरयोरिवजगज्जीवयोरत्यंतविलक्षणयोरात्मानात्मनोः परस्परतादा त्म्यो
त्पत्तिसंभवति । तस्मादध्यासनिरूपणादात्मनिसंदेहभावोसंसारनिवृ
त्तिरूपप्रयोजनान्नाद्यश्च । आत्माविचारायगुरूपसदनंकर्त्तव्यमितिचेन्न
वस्तुतस्तु आत्मानात्मनोः परस्परतादात्म्याभावेपि प्रत्यंतविल
क्षणयोर्दुर्घटकारिण्याचिच्चिंत्यशक्त्याआवृतत्वेनविवेकाभावेसति
अस्मिन् अध्यारोपंकृत्वा अहंमनुष्योब्राह्मणक्षत्रियोममायंपुत्रःप
शुरित्यादिमिथ्याव्यवहारःसंभवतिइदमेवप्रपंचस्याध्यस्तत्वं
नामयदुताच्यस्मिन् अन्यबुद्धिताध्यासोनाम अतस्मिंस्तद्बुद्धिमि
त्यवोचामितिनाद्यकारेरुक्तत्वात् । अध्यासकारणंहृत्तमायायाः
अनिर्वाच्यानीयत्वेनतत्कार्यंहृताहंकाराद्यध्यासस्यापि अनिर्वाच्यत्वं

सरि. ६

६

वर्त्त

वक्तव्यमितिचेन्न । अध्यासस्यदुर्निरूपत्वेनतत्कार्यहृताहंकाराद्यध्यासस्यापि यत्वंविस्तरभयात्ख्यात्यंतरचतुष्टयमत्रा
न्यनिरस्तमितिद्रष्टव्यंसर्वेषांमतेपिअन्यस्य अन्यधर्मोनासतान्यत्रचरतिन
चान्यत्रसतः सर्वाद्वैरन्यत्रारोपेदृष्टः अत्रत्वात्मव्यतिरिक्तस्यसर्वस्यअसत्वेनअ
न्यत्रसत्वाभावात् कथमध्यासइतिवाच्यं पूर्वदृष्टस्यसत्वाभावपवादेनभ्रमा
नुदयादर्शनात्स्मृतिरूपःपरत्वपूर्वदृष्टावभासइत्याध्यासलक्षणेपूर्वदृष्टत्वमात्रस्ये
वाध्यासोपयोगित्वेनांगीकारात् तस्मात्पूर्वत्वमजनितसंस्कारस्योत्तरोत्तरत्वमज
नितत्वाभावतयाज्ञानसमाधिसाधनेयुक्तः ॥ यज्ञादिसाधनेद्वैतेऽधिकारस्यान्
नकत्वंस्यात् पूर्वत्वमस्यापिततःपूर्वत्वमसंस्काराज्जन्मनित्यंधपरंपरयाअनाद्यनिर्व
च्याहंकाराद्यध्यासःसंभवत्येवमायिकस्याध्यासस्यदुर्निरूपत्वमलंकारायैवकिंचस
त्यंज्ञानमनंतंब्रह्म आनंदोब्रह्मणोरूपंदेवःसर्वभूतेषुगूढःसर्वव्यापीसर्वभूतांतरात्मा
सर्वाध्यक्षःसर्वभूताधिवासःसाक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्च निष्कलोनिरंजनोनिर्वि
कल्पोनिराख्यातः असंगोह्ययंपुरुषइत्यादिश्रुतयः कस्त्वन्नोक्तश्चिन्नजितः
अद्वितीयजातिगुणक्रियाशब्दभिषङ्मंत्रादिरोषानुसंगरहितं सत्यज्ञानानंदस्वरूपं

सर्वव्यापिनंसर्वसक्षिणं आत्मानंलक्षयंतिअतस्तादृक्वृत्तात्मनः संदिग्धत्वात्
वस्तुवेदब्रह्मैवनवतितरतिशोकमात्मवित्तिनिद्यतेकृत्यग्धिरित्याद्यनेकश्रुत्या
तरपरोक्षज्ञानात्तदविद्यापरिकल्पितस्यमिथ्याभूतस्यसंसारस्यनिवृत्तिसंभवा
त् साधनचतुष्टयसंपत्यनंतरंवेदांतमहावाक्यतः स्यात्मविचारायगुरुमुपसृत्य
तंपरिपृच्छतीत्येतदुपपन्नमेवसंसारिणांविषयतृषांनांविषयार्जनरक्षणना शेषु
तापत्रयसंतप्तानांतेषांमध्येकश्चिदेतज्जन्मनिजन्मांतरेवा

सद्गुरुंपरिपृच्छति॥२॥

काम्यनिषिद्धर्जनपुरःसरंईश्वरार्पणबुध्यानिष्टितनित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपास
नादिकर्मनिःप्रक्षालितांतःकरणोविरागानांसुखाधिक्यदुःखहेतुत्वदर्शनात्प्र
शस्यत्वाच्चोद्दिश्यमानसोभवतितदाशमादिसाधनैर्युक्तःसन्बंधनिवृत्यर्थमात्मविचारायं
गुरुंपृच्छतीतिभावः तापत्रयोद्वेगशमादीनांपूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरंप्रतिहेतुसङ्गावोदृष्टव्यः
तापत्रयार्कसंतप्तः कश्चिदुद्दिश्यमानसदित्येनचिरंतनहेतुप्रतिपादकंशब्दार्थनि
र्णीतः शमादिसाधनयुक्तइत्येनानंतर्यार्थमतःशब्दार्थनिर्णीतःसद्गुरुंच

स्वरूपविचारायपरिपृच्छतीत्यनेनब्रह्मज्ञानायवेदांतमहावाक्यार्थविचारो
कर्तव्यतादर्शितातः ब्रह्मजिज्ञासातःशब्दार्थनिर्णीतःएवमनेनश्लोके
नाथातोब्रह्मजिज्ञासेतिप्राथमिकाधिकरणन्यायोनिरूपितइतिदृष्ट
व्यः ३ गुरुंपरिपृच्छतित्युक्तंकिंपरिपृच्छतीत्याकांक्षायांबंधनिवृत्तिसाधनं
परिपृच्छतीत्याह अनायासेनयेनसंसारिणोविषयतृषोनबंधनात् अनायासेनेति न
विद्यतेयासोयास्मिन्नतत्तथोक्तंयेनमुक्तिसाधनेन अस्मादितिपदेनबंध
अनायासेनयेनास्मात्

नस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वंसूच्यते बंधनात्तुसंसारःसएवबंधन
मिवबंधनंतस्मान्मुच्यतेमुक्तःस्यादुच्यतेतन्मुक्तिसाधनंसंक्षिप्यविस्तार्य
दर्शयितुंनिवर्तयितुमर्थः येनसंसारान्मुक्तःस्यात्तदुपदेष्टुंतत्रकस्त्वंकिंशु
द्धात्मनःसंसारःअहोस्वित्तदेहेंद्रियादिपुरस्कारस्यनायंआत्म
नोनिर्विकारत्वेनव्यापारशून्यत्वात् नद्वितीयःशिंशपात्वाहेकारस्यकु

ज्ञादिवस्त्वेतनत्वेनप्रवृत्त्यसंभवात् तद्विनिवृत्तिरपि संसारनिवृत्तिरिति न वाच्यं
प्रतीत्यपलापासंभवात् न तस्मात्प्रतीयमानः संसारः कल्पितइति चेत्
उच्यते वस्तुतस्त्वहंकारात्मनोस्वप्नकल्पितात्संसारासंभवेपि निर्विकारा
यास्कांतसन्निधिवशाच्चेतनत्वेनप्रवृत्तिवत्केवलचैतन्यसान्निध्याद्
वदेहेंद्रियादियुक्ताहंकारस्यचिदाभासानुप्रवेशाच्चेतनप्रवृत्तिरूपःसं

पुंचयंभवबंधनात्

सारःसंभवतिसचसाभासाहंकारगतसंसारोमिथ्याज्ञानेनात्माहंकारस्य
योर्नैक्यंतत्त्वतस्तद्विवेकात्साक्षिचैतन्येप्यारोप्यतेयावच्चरूपसाक्षा
त्काराद्ज्ञाननिवृत्यातदावरणापायेनस्यात्तावन्मिथ्याभूतोपिसंसा
रोऽप्रतीतिर्नासत्यइवभवतःसन्पुत्रभार्यादिपूर्वरूपेषुपुष्टेषुप्रत्यवयव
पुष्टइतिस्वस्मिन्नेवाभिमानाध्यासद्वारासुःखदुःखमोहादिकं
प्रसूतेनयथामिथ्याभूतोपिरज्वामारोपितोपि सर्पोधावनपाद्भे

जननगर्कपादिहेतुर्भवतिएवंमिथ्यासंसारस्याप्यनर्थकारित्वात् तन्निवृत्तिसा
धनमन्वेषणीयमेवातः संसारस्यवाभावात् येनसंसारान्मुक्तःस्यांतद्देति
प्रत्युत्पन्नइतिशंकाप्रत्युक्तंतस्मादेहेंद्रियादयोभावाइत्यादिश्लोकत्रय
येणाचार्यस्तूत्तरत्रव्यक्तिकरिष्यति बोधाभासोबुधिगतःवर्तमानोयः
पापयोसएवसंसरेत्कर्मवशाल्लोकद्वयेसदासाक्षिणःपुरतोभातिलिंगं

तन्मसंक्षिप्यभगवान्॥ ॥

देहेनसंयुक्तंचितिच्छायासमावेशात्जीवस्योद्भावहारिकः भ्रमोजीव
स्वभावोपात्तसाक्षिण्यनभासतेव्याहतेंद्रियेष्वात्मा व्यापारीवाविवे
चिनांदृश्यतेन्येषुधावत्सुधावन्निवयथारात्रौ भ्रात्मचैतन्यमाश्रित्य
देहेंद्रियमनोधियःस्वकीयार्थेषुप्रवर्त्तन्तेस्वयंजोकंयथाजनाःस्वप्नइमि
तिदृश्यंतेदुःखादिषुप्रवर्त्तयः अतस्तस्यैवसंसारोनप्रसंस्तसाक्षिणाइ

त्यादिपूर्वाचार्यैः प्रतिपादितबहुग्रंथस्तस्मिन्नर्थे प्रमाणं भ्रतः कल्पित
संसारनिवृत्यर्थसाधनश्रवणोपपन्नएवेतिसिद्धं भ्रनेनापिजिज्ञासाक्षेपस सटी·
माधानंद्रष्टव्यंमुक्तिसाधनस्यानायासविशेषलेनयज्ञदानतपआदिज्ञानोत
त्तिसाधनंसमस्तंनिरस्तंस्यात्सर्वापेक्षोचयज्ञादिश्रुतेरश्वःवदितिधिकर
णन्यायेनयज्ञादीनांभ्रतःकरणशुद्धिद्वारा विविदिषोत्पादकत्वमंतरेणसाक्षा
न्मुक्तिहेत्वासंभावात् ज्ञानंत्वज्ञानविरोधित्वेनस्वतोमुक्तिसाधनमितिभावः

केवलंकृपयावद ४

भगवच्छब्दप्रयोगेणवेदांतशब्देर्विदेवाह मितिवेदांतार्थसंप्रदायशब्देदार्थ
श्चिच्चपुरुषोहमेवेतिभगवतोक्तत्वात् भ्राचार्यस्यभगवत्वंतुक्तिमेवेतिवि
दित्वाभ्राचार्यमुद्दिश्यहेभगवन्हेस्वामिन्हेमहादेवेतिपरमेश्वरवाचकानि
वचनानिशिष्येणवक्तव्यानिइतिसाधयति केवलंकृपयावदेति भ्रनेनत
तस्यगुरोःस्वरूपनिष्ठतयानिरपेक्षत्वेनदृष्टप्रयोजनापेक्षाभावाद उपदेश
कारणत्वपेक्षेतिमत्वाशिष्यएवाचार्यकृपोत्पादकानिवचनानिवक्तव्यानिति

तुच्छसुखतत्साधनप्रश्नानपेक्षतयासंसारतापतप्तानांमुमुक्षूणांसर्वेषांपर
मानंदप्राप्तिसाधनस्यैवात्तप्रश्नमभिनंदति साध्वीतेति विस्पष्टंवदामीत्य
नेनस्पष्टत्वादिकंभ्राचार्यधर्मइत्युक्तं सावधानमनाःशृणुइत्यनेनैकाग्र्यचित्तत्व
विशेषधर्मइतिसूचितं इदंतदितिइदमेवमुक्तसाधनमिति किमितिमुमुक्षु
र्निरुक्तायनिष्प्रयोजनदेवाह तत्त्वमस्यादितिं तत्त्वमस्यादिवाक्यात्यंवाक्य
श्रवणजन्यंजीवब्रह्मतादात्म्यविषयंउभयोरपिसएवात्मातदात्माजीवस्य

साध्वितिवचनव्यक्तिःप्रतिभातिवदामितेइदंतदितिविस्पष्टंसावधानम
नाःशृणु ५ तत्त्वमस्यादिवाक्यैर्यथंयज्जीवपरमात्मनोः तादात्म्यविषयंतत्त्व

यश्चात्मास्वरूपंसएवपरमात्मनःपरमात्मनोयश्चात्मास्वरूपंसएवजीवस्येति
तदात्मानस्यभावस्तादात्म्यमेकत्वमित्यर्थः तदेवविषयंयस्यतुज्ञानस्यतत्तथोक्तं
तत्त्वमस्यादिवाक्यंनजीवब्रह्मतादात्म्यविषयंयत्तज्ज्ञानमस्तितादृशमुक्तिसाध
नमितित्यैवनवाक्यजन्यज्ञानस्यैतत्श्रवणजन्यत्वमुक्तंतत्त्वमस्यादिवा
क्यस्यैवव्याख्यानत्वादस्यतयोरेकार्थत्वोपपत्तेः प्रत्युतमुच्यंतेभवबंधना

स्त्यनेनबंधनिवृत्तिकामोधिकारीसूचित इदानीप्रकरणस्यजीवपरमात्मातादात्म्य
विषयः तत्तादात्म्यप्रकरणस्यजीवपरमात्मतादात्म्ययोः प्रतिपाद्यप्रतिपादक-
भावः संबंधः मुक्तिप्रयोजनमिति सूचितं अतोविषयप्रयोजनसंबंधाधिकारि
सङ्गतिप्रकरणारंभकांक्षास्ति एवंत्रिष्वपि प्रकरणारंभकांक्षारहितं मुक्तिसाध
नंजीवपरमात्मनोतादात्म्यविषयज्ञानमित्युक्तं तदानीं तत्रानुपपत्तिजिज्ञासः चो

कोजीवः कःपरमात्मातादात्म्यवाक्यंतयोः तत्वमस्यादिवाक्यंवाक्यंत
त्प्रतिपादयेत् ७

दयति कोऽयेति जीवंपरमात्मनंचनजानामि अज्ञातयोः तयोस्तादात्म्यं वा
कथंनायतेपरस्परविलक्षणयोर्जीवेश्वरयोकथमैक्यंघटते त्वंपदार्थादित
वाक्यंचतदज्ञानपदार्थतादात्म्यंकथंप्रतिपादयेदितिरित्यर्थः ७ एता
नाक्षेपान्क्रमेणसमाधातुंआचार्यआह अत्रब्रूमेः इति अत्रयेक्षाक्षे

पेषुप्राथमिकोस्योत्तरत्वनचेतनस्यजीवत्वमत्राह अन्योजीवः कःइतिचेत
नान्योजीवोनास्तीत्यर्थः ननुतथापिचेतनज्ञेयत्वान्नाज्ञातृत्वंतथेवेति व
क्तइत्यतआह त्वमेवेति चेतनस्यज्ञेयत्वाभावेपिस्वातिरिक्तोतःक
रणादिसाक्षित्वेनतस्यचानुभवसिद्धत्वात्तत्रतत्वमसीतिभावः हि
त्राक्षेत्वर्थेवाक्यांस्तादात्म्यनसंभवतीतियतःततःकारणसदक्षयोस्त

अत्रब्रूमः समाधानं कोन्योजीवस्त्वमेवहि॥

दात्म्यंसंभवतीतिशङ्कानानुपपत्तिरित्यर्थः द्वितीयाक्षेपसाधनेननतुथा
क्षेपस्यापिसमाधानंज्ञातमितिद्रष्टव्यं चेतनएवजीवइत्युक्तंचेतनस्यजी
वत्वेउपपत्तिमाह यस्त्वंपृच्छसीति अचेतनस्यप्रश्नत्वानुपपत्तेः जीवस्यचे
तनउपपन्नमित्यर्थः देहेंद्रियाणामपिचेतनत्वभ्रमात्मनिश्चयाभा
वेशिष्यः पृच्छति कोहमिति देहेंद्रियाणामपिचेतनवत् अवभासमान
त्वमेवनतुचेतनत्वं तस्माद्यएषस्तत्वमसि अहंब्रह्मास्मि अयमात्मा

ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्योब्रह्मत्वाभ्युपगमात्तु चेतनत्वंसिद्धमित्येतदर्थंरुदि
निधायआचार्याह ब्रह्मेवासीति प्रथमंप्रश्नजीवपरयोःलक्षणस्यदृश
त्वात्समाधानस्यावसरेजीवस्येवलक्षणमुक्तंनपरस्येतिनशंकनीयं ब्रह्मे
वासीत्यनेनदेहेंद्रियादिभिःसाक्षिणःचेतनस्यजीवस्यब्रह्मत्वाभिधा
नात्सर्वसाक्षीचेतनपरमात्मेत्युक्तमेव ८ षिष्योवाक्यश्रवणानं

यत्त्वंप्रश्नसिमांकोहं ब्रह्मेवासिनसंशय ॥८॥
परार्थमेवजानामि नाद्यापिभगवन्स्फुटं ॥
अहंब्रह्मेतिवाक्यार्थं प्रतिपद्येकथंवद ॥ ९॥

तंप्रत्यर्थद्वयंसामान्येनविदित्वास्फुटंविविदिषुराचार्याह परार्थेति
अद्यापिभगवत्येवमुक्तवत्यपिस्फुटपरार्थमेवनजानामि अतोवाक्या
र्थकथंप्रतिपद्ये अतस्तदर्थंस्फुटंवदेत्यन्वयः अहंब्रह्मेवेतिकथंप्रति
पद्येअतःपरार्थंवेदनेनपरार्थज्ञानादर्वाचीनकालेवाक्यार्थज्ञान
स्यासंभावात्तपरार्थज्ञानमेवतावद्दीक्षीयतामित्ययमर्थोगम्यते॥८॥

मनुष्याणांसहस्रेषुइतिभगवद्वचनात् मुमुक्षोःपुरुषस्यदुर्लभत्वात्प्रश्नानामा
त्मविषयत्वाच्चपुनःशिष्यप्रश्नैगुरोर्नोद्वेगस्यात्किंत्वनुमोदनमेव अतोशिष्य
मात्मवगत्यर्थंनबोधयित्वंप्रथमंतावच्छिष्यस्यप्रश्नमनुमोदते सत्यमिति
अत्रअस्मिन्नर्थेविज्ञानंविप्रतिपत्तिरहितत्वमस्यादिवाक्यपदार्थज्ञानस्य
वाक्यार्थावगतिसाधनत्वंअन्वयव्यतिरेकसिद्धमित्यादिहेतुपरार्थेति ॥यतः

सत्यमाहभगवान्नविज्ञानंनविद्यते॥
हेतुःपरार्थबोधोहि वाक्यार्थावगतेरिह॥१०॥

एवंश्रुतौविज्ञानंनैवविदितइतियोजना १० तस्मात्तत्वंपरार्थोनिरुपयि
तुंप्रसिद्धानुवादेनअप्रसिद्धानिरुपणीयमितिन्यायेनप्रसिद्धत्वमर्थतावत्
तंनिरूपयतिअंतःकरणमित्यादन्यद्देहेंद्रियइत्यनेनश्लोकसप्तदशकेन ॥
अंतःकरणमिति अंतःकरणबुद्धितद्वृत्तिर्मनः अहंमन्येमनोन्यत्रमन्य
मनसोधीवृत्तित्वप्रतिपादनात् आचार्येणतद्वृत्तिग्रहणेनअंतःक

रणस्येवसुद्दात्तिसाक्षित्वं परिहृतनिरालंबनज्ञानमेव आत्मातस्य अविद्याक
ल्पितसाध्यावलंबनेनेवसाक्षित्वंतथा सत्यारावेवानिर्विकल्पकज्ञानस्वरूपे
णैव आत्मप्रतिपाद्यमानेनकस्यापिप्रतिपत्तिस्यादितिस्थलारुंधतिप्रदर्शनद्वारा
तुरीयारुंधतिस्थानवत् अंतःकरणादिसाक्षित्वेन आत्मानंप्रतिपाद्यतस्म
तिपाद्यनंतरंसाक्षित्वेनैवसिद्धमात्मानंनिरालंबनयादर्शयति चैतन्यविग्रहं

अंतःकरणतद्वृत्ति साक्षिचैतन्यविग्रहः
आनंदरूपः सत्यःसन्किंनात्मानंप्रपद्यसे॥ ११

अथदेहेंद्रियादिसाक्षित्वकथनेविवेकंअंतःकरणतद्वृत्तिसाक्षीतुकमित्या
शंक्यायांबुध्यासहैवदेहेंद्रियादिसाक्षिप्रत्यगात्माबुद्धितद्वृत्तिसाक्षीतुस्व
यमेवेत्यस्मिन्प्रेत्यश्रुतमात्मानंदर्शयति चैतन्यविग्रहइति चैतन्यंतेन
विग्रहःस्वरूपंयस्यतथोक्तःस्वयंप्रकाशइत्यर्थः इदानींज्ञानस्वरू
पत्वेनआत्मनोभोग्यसाधनानयत्वाभावात् सुखाच्चशंक्यामाह अस

नंरेब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्यश्चसुषुप्तःपुरुषःप्रबोधकंदृष्टिप्रबुद्धश्चसुखमहमस्वाप्स
मितिकथयतिअतोयुक्तंसुखाभ्योत्वात्मनः आनंदरूपत्वसिद्धमित्यर्थः
तर्हिलोकेज्ञानानंदयोर्व्यणिकत्वदर्शनात् आत्मनोज्ञानानंदरूपत्वेक्षणिकत्वेनअ
नित्यंकायामाहसत्यइति अंतःकरणवृत्तिबिंबितज्ञानानंदयोरेवक्षणिकत्वंनस्व
प्रानंदज्ञानस्यअवस्थात्रयेपिसत्वदर्शनात्निरवयत्वेनरूपरसादिरहितत्वात षड्भ्व
विकाररहितत्वात्चतस्यसत्यत्वंसिद्धमित्यर्थः ११ उक्तस्वरूपेनिःसंशयज्ञानायेमु

सत्यानंदस्वरूपंधी साक्षिणंबोधयिष्यहं॥ ॥

पदिशति सत्यानंदेति चिज्ञानरूपस्यैवआत्मनःसत्यत्वंआनंदत्वंसाक्षित्वंचेतस्वरू
पार्थपूर्वश्लोकोक्तान्येवपदानिअनयारीत्याविशेषणविशेषरूपेणैवपुनरुच्यते य
स्मात्साक्षिलक्षणबोधस्तंपदार्थःसउच्यते साक्षित्वमपिबोद्धृत्वमविकारितयात्मनः इ
तिज्ञानस्यैवत्वंपदार्थत्वंलक्ष्यतेचएवंभूतआत्मनयात्मनयाचिंतयअहमितिचिं
तयेत्यर्थः नित्यंचिरंअनुसंधानान्यत्रचशोकेनबाध्यतइतिवशिष्ठवचनात् चिरंचि

तनीयमितिभावः त्यक्तादेहादियोगांधियमिति देहादावात्मबुद्धित्यक्तेत्यर्थः धी
साक्षिणमित्यधिष्ठानेनकाः संकल्पोविचिकित्साश्रद्धाश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरि
रित्येतत्सर्वंमनएवेतिश्रुतिः कामादिसर्वविग्रहते १२ आत्मचिंतनस्यदृश्यात्मबु
द्धित्यागपूर्वकत्वमुक्तंदेहादावात्मबुद्धेश्चिरंनिरूढत्वात् तत्यागोनघटतइतिशि
ष्यस्याशयमाशंक्यदेहादेः अनात्मत्वदर्शनेनतदात्मबुद्धित्यागोघटतइतिमत्वात
त्यागायदेहादेरनात्मत्वंशिष्यस्यदर्शयति रूपादिमान्यतःपिंडेति पिंडेदेहः अ

चिंतयात्मतयानित्यं त्यक्तादेहादिगोधियं
रूपादिमान्यतःपिंड स्तनोनात्माघटादिवत्
रूपादिमत्त्वंसर्वेषां विकारत्वाच्चकुंभवत् १३

नात्मंरूपत्वात्घटादिदृष्टांतः महाभूतविकारत्वात्कुंभस्येवप्रत्यक्षसिद्धत्वात्
कुंभदृष्टांतः १३ नकेवलंपिंडस्यानात्मतादर्शनमात्रेणआत्मचिंताघटतेकिंतुआ
त्मस्फुटपरिज्ञानेनापिनवितव्यमितिमत्वाआत्मानंस्फुटपरिज्ञातुंतत्स्वरूपंव्य
क्तंवक्तेत्याचार्यआह अनात्मेयंदृश्यपिंडेति अयंश्लोकेनपिंडस्यदृश्यत्वेनापि

अनात्मत्वंउच्यते अयंदेहःपूर्वोक्तहेतुनाअनात्मेतिसमतश्चेत् भवतुनामअनात्मत्वं
दृश्यत्वेतावताआत्मचिंतासिध्येत् अतःकरस्थामलकवत्सुयथाप्रत्यक्षदृष्टः एवंसाक्षा
दृष्टेअवधानेनएवंरूपःस्वरूपोहमितिपरोक्षतयाज्ञातुमात्मानंप्रतीपादयेत्यर्थ॥१४॥
पूर्वमंतःकरणवृत्तिसाक्ष्यादिरूपोक्तमेवइदानींस्फुटंप्रतिपादयितुंआदासा
क्षित्वेनआत्मानंप्रतिपादयति घटदृष्टेति घटदृष्टांघटाद्रिन्नःसन्सर्वप्रकारेणय

अनात्मायदिपिंडोयमुक्तहेतुवदात्मनः करामलकवत्साक्षा
दात्मानंप्रतिपादय १४ घटदृष्टांघटाद्रिन्नो सर्वथानघटोयथा
देहदृष्टांतथादेहो नाहमित्यवधारयेत्॥१५॥हिवोहम्

थाघटेनभवतितथाघटदृष्टवत्देहदृष्टांअस्तुतथादेहः किंतुस्वदृश्याहद्रिन्न
इत्यर्थः अत्रायंप्रयोगश्चदेहदृष्टांस्वदृश्यादेहाद्रिन्नःदृष्टात्मात्घटदृष्टवदिति श्रु
तिरपिएतद्धैतद्दृक्षंगार्गीब्राह्मणाअभिवदंतिअदृष्टंद्रष्टअश्रुतंश्रोतअमतंमंत
अविज्ञातंज्ञातेति १५ एवंदेहदृष्टत्वेनआत्मानंदृश्यीचित्वाइदानींमिंद्रिय
देहदृष्टतद्दृशिनात्वतुतस्यैवात्मत्वेशंकायामिंद्रियसाक्षिणएवंइंद्रियद्वारादेह

दृष्टत्वेनसाक्षित्वेंद्रियस्येत्यत्रेत्यरेहोक्तानुमानेनत्रमाद्रिंद्रियादिदृष्टत्वेनाप्या
१५ त्मानंदर्शयतिएवमिंद्रियति इंद्रियदृगरंनेंद्रियं किंतु स्वदृश्यादिंद्रियद्रिन्तंदृष्ट
त्वात्देहदृष्टवत् एवमनआदिषुव्याख्येयंस्वस्वार्थग्रहणस्फुटग्रहणादिरूपाणां
आंधांमोंयपटत्वादिंद्रियधर्माणांदृश्यत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् धर्मिणेपिदृश्य
त्वंसिद्धत्येनेतिभावः तथापिमनसएवेंद्रियदृष्टिदर्शनात् तस्येवात्मत्वप्रा
प्तेपूर्वाभिप्रायेणमनोदृष्टत्वमात्मनोदर्शयतिमनइति तस्यसंकल्पविक
एवमिंद्रियदृष्टारमिंद्रियाणिस्तुनिश्चयं मनोबुद्धिस्तथाप्राणोनाहमि
त्यवधारय१५ त्मकसंज्ञायात्मकत्वेनदृश्यत्वमनुभ
सिद्धमित्यर्थः एवंचेन्द्रियात्मिकायाःबुद्धेरात्मत्वस्यादित्याशंक्याह
बुद्धिरिति यथाएकस्यैवपुरुषस्यक्रियादिवृत्तिभेदात्मनोबुद्धिसंज्ञकयाअनोबु
धिसंज्ञकस्यांतःकरणस्यनिश्चयात्मकत्वेनहृणिकत्वेनचदृश्यत्वसिद्धमित्य
र्थः तर्ह्यनचेष्टायामित्यस्माद्धातोः प्राणस्यचेष्टात्मनः अतश्चेष्टायांचेतन
धर्मत्वात् तस्यैवसाक्षित्वोपपत्तेःसएवआत्मास्यादित्यतआह तथाप्राण १६

इति तथादेहेंद्रियादिवन्नात्माउछासनिश्वासात्मकस्यप्राणस्यदृश्यत्वेनानु
भवसिद्धत्वात्सुषुप्तौप्राणेसत्यपिविषयज्ञानस्याभावादचेतनत्वमनुभव
सिद्धमित्यर्थः १६ ननुदेहेंद्रियादिसंघातएवसाक्षित्यतआह संघातेति
तथादेहेंद्रियादिवन्नसंघातोपिसाक्षीभवतिइदंशरीरंकोंतयइतित
द्विरइतिस्मृतेः संघातसाक्षित्वेनहृत्तिज्ञस्यप्रतिपादनत्वात् संघातस्यद,
संघातोपितथानहिमतिदृश्यविलक्षणंतं दृष्टारमनुमानेननिपुणंसंप्रधारय १७
श्यत्वंसिद्धमित्यर्थः उक्तमर्थंस्फुटीकुर्वन्प्रमाणमुपसंहरतिइति अत्रेद
मनुमानंदेहादिसंघातः स्वव्यतिरिक्तदृष्टृकोयथाघटः तथाचअयंसंघातोः दृ
श्यः तस्मात्स्वव्यतिरिक्तदृष्टृकएवेति १७ एवंद्रिदेहादिसंघातसाक्षित्वे
नआत्मारहितः देहेंद्रियादिनामपिदृश्यत्वेनअनात्मत्वमथदुक्त
मितिदानींदृश्यत्वेनेवअचेतनत्वेसिद्धेपिदेहेंद्रियादीनांप्रकारांतरेण

तापयत् तद्विलक्षणतया चैतन्यविषयत्वेन आत्मानं प्रतिपादयति देहेंद्रियादयो भा
वेति अत्रमात्रशब्दो अवधारणे यस्य चेतनस्य सन्निधिमात्रेण देहादयो हानोपा
दानव्यापारसमर्थाः स्युः सोहमित्यवधारयेत्यन्वयः देहेंद्रियादीनां चैतन्यसं
निधादेव हानादिसंसारव्यापारइत्यनेनतेषां शवटादिवदचेतनत्वं दर्शितं १८
ननुविक्षतिचेतनसन्निधिमात्रेण बुध्यादिप्रवृत्त्यनुपपत्तेरचेतनबुध्यादिप्रवृत्त्य
देहेंद्रियादयो हानादिव्यप्रतिरूपाः यस्यसान्निध्यमात्रेण
सोहमित्यवधारय ॥१८॥ अन्यापन्नविकारसन्नयस्कांतवदेवयः बुध्यादिप्रवृ
नुकूलो विकारोवभ्येतेः तथाचसति अयस्कांतोयमचिंत्योयं इत्यादिस्मृतिवि
रोधः स्यादित्याशंक्याह, अन्यापन्नविकारेति प्रवृत्त्यनुकूलविकारांतरप्रा
प्तोयथा अयस्कांतोपजस्वसन्निधिवशात् अव्यापारएवसन्बुध्यादि
चलनहेतुरित्यर्थः १९ ननुशकटादेरचेतनत्वं चेतनस्यतद्भिन्नत्वं १७

चदृष्टंततोदेहादेश्चेतनत्वंचेतनस्यतद्भिन्नत्वंचदृष्टमित्यत्रह अजडेति सुषुप्ति
मूर्छामरणावसरेचैतन्यस्याव्यभिचारित्वात्दृश्यत्वेनअचेतनत्वंदृष्टमे
वतथापिदेहादृश्यश्चेतनस्यमिथ्याताद्रूप्यापत्याचेतनवदाभाति अतः
तयोः चेतनाचेतनत्वंदृष्टमितिभावः २० स्वप्नेदेहेंद्रियादीदृष्ट्वाभावा
दृश्यत्वेनाचेतनत्वंयुक्तंकुतोमनसोचेतनत्वमित्यतआह अगमन्मेमनो
अजगत्सवराभातियस्यांजसाअपि देहेंद्रियमनःप्राणःसोह
मित्यवधारय २० अगमन्मेमनोन्यत्रसांप्रतंचास्थिरीकृतं
एवंयोवेत्तिधीवृत्तिं सोहमित्यवधारय २१

न्यत्रेति एतावंतंकालंमेमनअन्यत्रगंगादौगतंतत्स्मरणंत्यक्त्वेदानीं
स्थिरीकृतसन्निहितंवस्तुविषयंकरोमीतिगमनादिधर्मिणोमनसोदृ
श्यत्वस्यानुभवसिद्धत्वात्तस्मात्मनसोअचेतनत्वंसिद्धमित्यर्थः २१
मनसोधीवृत्तित्वादेवदृश्यत्वेसिद्धेसत्यपिवृत्तिमत्त्वाधियोदृश्यत्वंनो

पद्यतइत्यतआह स्वप्नजागरितेइति बुद्धिस्वप्नजागरित्वेवेत्तितरां सत्वादेव सुषुप्तितुनवेत्तितत्रबुद्धेरभावादेवआत्मात्रयंचवे तथास्व प्नजागरितयोः धियांभावेसुषुप्तावभावांचवेति अतोबुद्धिदृक्सज्ञा वात्बुद्धेःदृश्यत्वंसिद्धमित्यर्थः धियामितिबहुवचनेनधीयांक्षणक त्वविकारीत्यादिकमुच्यते नन्वात्मनोपिसुषुप्तावभावएवतरांस्वस त्तापरिज्ञानाभावात् इत्याशंक्याकामःसंकल्पाद्यनेकविकारनित्यया स

स्वप्नजागरितेसुप्तिं भावाभावौ धियांतथा

बुद्धेस्तत्राभावोक्तःतत्साक्षिणोनिर्विकारत्वेननित्यत्वादात्मनासु षुप्तावपिसत्वंसिद्धमित्यभिप्रेत्याह अविक्रियइति अविक्रियपदेनसु षुप्तावात्मनःसत्वप्रतिपादनात् साक्षात्यदकिमर्थमितिनशंकनीयं पतेनाविक्रियपदेनात्मनोवस्थात्रयेपिसत्यत्वप्रतिपादितपित्वसुप्तौ स्वसत्तापरिज्ञानाभावःप्रत्युक्तः सत्वंनप्रतिक्षिप्तमितिहृत्यात १८

निराकरणायआह साक्षादितितत्रसाक्षात्संसाक्षात्कारितेसत्यमेवप्रकाशते इत्यर्थः अयमात्रयः सुषुप्तौधीवृत्तेरभावेपात्मनःस्वयंप्रकाशत्वेनेदृश्यत्वेन निरपेक्षतयातस्यसंभवात्सुषुप्तौस्वसत्ताभावोप्रसिद्धइति अथवातत्र धीवृत्तेरभावेपिसुखमहमस्वाप्संनकिंचिदवेदिषमितिउत्थितस्यसुषु प्तिगतसुखादिस्मरणादर्शनात् अननुभूतेस्मरणासंभवात्केवलोपनिषदि

योवेत्यविक्रियःसाक्षात्सोहमित्यवधारय २२

सुषुप्तिकालेतिचवेदांतसारएतावीश्वरप्रज्ञोचैतन्यदिशाभिरात्मसाक्षि चिरज्ञानवृत्तिचिरानंदमनुभवतीति चविवरणेसुषुप्तावस्थानंतुस्वाकारे णपरिणतज्ञानवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यविषयत्वेनात्मनः स्वसत्ता साक्षात्कारस्यावद्यमानत्वात् तत्रस्वसत्तापरिज्ञानाभावोसिद्धइत्त वासंगत्यर्थः अथवासाक्षादित्यस्यायमर्थः आत्मात्रयंचवे त्युक्तमिहमनुपपन्नंजाग्रत्स्वप्नयोर्बाह्याभ्यंतरकरणवेद्यत्वादित्या

शंक्याह सा लादिति इंद्रियाणां जडत्वेनस्वतः प्रकाशत्वासंभवात् भात्येव वा
इंद्रियांतरेंद्रियसापेक्षः सन् जाग्रदवस्थांवेतिस्वप्नमंतःकरणवृत्तिद्वारावे
ति सुषुप्तिमन्यनिरपेक्षाहेतितस्मादात्मैवावस्थात्रयसाक्षितिसिद्धं २२ एवं
देहादिचेतनानात्मत्वमर्थादुक्तंतद्विलक्षणत्वेनार्थाच्चैतन्यविग्रह
इत्यात्मानंप्रतिपादयतदेहादिविलक्षणत्वेनसिद्धंचेतनत्वंसद्दृष्टांतमुपसं
हरति॥ घटावभासकोदीपो घटादन्योयथेष्यते
देहावभासकोदेही तथाहंबोधविग्रहः २३
घटावभासकेति भयमाशयः यथादीपः स्वप्रकाशरूपत्वात् स्वावभास्य
त्वेनप्रकाशरूपोभवति एवंस्वावभास्यादचेतनादेहादिविलक्षण घटादिविल
क्षणत्वेनात्मा बोधविग्रहः चैतन्यस्वरूपइत्यावत् एतेनानुमानद्वयंसूचि
तंविभतोदेहीस्वावभास्यादेहादिविलक्षणः तदवभासकत्वात् दीपवत्
आत्माचैतन्यविग्रहः देहादिविलक्षणत्वात् घटदृष्टवदिति आ १.५

त्मनश्चैतन्यविग्रहत्वेश्रुतिरप्यस्ति सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म विज्ञानमानं
दंब्रह्म एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढः इत्यादि एतेनदेहादिचेतनत्वंचैतन्य
स्वतद्भिन्नत्वंचकुतोदृष्टमिति एतदपिनिरस्तंआत्मनोदेहादिविलक्ष
णत्वप्रतिपादनात २३ इदानिंक्रमप्राप्तानंदस्वरूपत्वेनात्माप्रतिपाद्यते
॥पुत्रवित्तादयेति आत्मनस्तुकामायसर्वंप्रियंभवतित्यादिश्रुतिन्या
पुत्रवित्तादयोभावा यस्यैषतयाप्रियाः
दृष्टासर्वप्रियतमः सोऽस्मित्यवधारय २४
येनपुत्रवित्तादयोभावाःपरार्थाः यस्यदृष्टेषतयासंबंधितया
ह्यनुकूलत्वेनप्रियाः प्रेमास्पदाः सदृष्टासर्वप्रियतमः सर्वेभ्यः
पुत्रादिभ्यः उत्कृष्टःप्रेमास्पदः अतः आत्मनोनिरुपाधिक
यादानंदरूपत्वंअनुभवसिद्धमित्यर्थः २४ दृष्टासर्वप्रियतम
इतिदृष्टः परप्रेमास्पदत्वेनानंदरूपत्वमुक्तं इदानिंतस्यैवकाल

त्रयेपिपरप्रेमास्पदत्वेनैवहेतुनात्मनः क्रमप्राप्तंसत्यत्वंदर्शयतिपरप्रेमास्पद
तयेति अहंभूतकालेसर्वंमितिनकिंत्ववश्यंअहंकथंभूतकालेअव
स्थानमस्तिअनादित्वात्तमप्रतीत्याप्यनवस्थानमस्तित्यर्थः एवंभूतकालेपर
प्रेमास्पदत्वंकिंचसदाभूयासंमितिसद्भूतकालत्रयंविवक्षितमपि
भूतकालस्यानुपपादितत्वात् सदेत्यनेनवर्तमानभविष्यत्काल

॥परप्रेमास्पदतया।मानन्दघनहंसदा॥भूयासमितियोदृष्टासोहमित्यवधारय॥२५॥

योर्थइदंवर्तमानभविष्यत्कालयोरहंस्याःकालद्वयेपिसमावस्थानेनभ
वितव्यमित्यर्थः देहादेरनित्यत्वेनसर्वदावस्थानाभावपिआत्मनोनि
त्यत्वेनकदाचिदपिनाशाभावात् आद्यंतशून्यस्यमेसर्वदावस्थानं
संभवतीत्यर्थः एवंकालत्रयेपिपरमप्रेमास्पदतयाप्रसिद्धोयोदृष्टा
सोहमित्यवधारयेत्यन्वयः असतःप्रपंचस्यपरप्रेमास्पदत्वान्ना
वास्यकदाचित्कप्रतिभानमंतरेणकालत्रयेप्यवस्थानसंभवान्न॥

२०

आद्यंतशून्यस्यात्मनः परप्रेमास्पदत्वात्कालत्रयेप्यवस्थानसंभवा
त्तत्सत्यत्वसिद्धमित्यर्थः आत्मसत्तानुभवेनोनत्कल्पितानांसर्वेषांव
स्तुनांसत्ताप्रतीतिरनुभवतिनस्वतइत्यभिप्रायः मानन्घवमित्यत्र
मायोगेआगमप्रतिरोधः २५ एवमंतःकरणवृत्तिसाक्ष्यादिश्लोक
कोक्तमेवएतदर्थैः श्लोकैःक्रमात्साक्षित्वेनचैतन्यंविग्रहत्वेनानंदत्वे

यःसाक्षीदृङ्मयोबोधस्त्वंपदार्थसउच्यते
साक्षीत्वमपिबोधत्वमविकारितयात्मनः २५

नानंदत्वेनसत्यत्वेनकरतलामलकवत्स्फुटंप्रतिपाद्यइदानींफलि
तार्थस्यसाक्षिणोबोधस्यतत्त्वमस्यादिवाक्यैकवाक्यार्थत्वमाह यसाक्षी
ति साक्षीतयालक्षितइतिसाक्षिलक्षणउच्यतइति तत्त्वमस्यादिवा
क्यतइतिशेषः ननुभावविकारिणआत्मनः साक्षीत्वाभावाद्विकारप्रा
स्यैवसाक्षित्वमित्याशंक्याह साक्षीत्वमपिति साक्षात्सर्वंसाक्षात्या

नपेक्ष्यादृष्टेप्रकाशयतीतिसृष्ट्यधिष्ठानचैतन्यस्यात्मनःस्वयंप्रकाशते
ननुचकल्पितानांतत्प्रकाशनेवप्रकाशसिद्धेस्तदर्थंश्रवणक्रियास्तुत्व
प्रयासानावात् दीपवत्स्वकारित्वेनैवात्मनःसाक्षित्वंज्ञानस्वरूपत्वंबोध
त्वंचधटइत्यर्थः२६ उक्तमर्थंउपसंहरति देहेंद्रियेति त्वंपदेनाभिधीय
तइतित्वंपदाभिधेयः साक्षीत्यक्षणोबोधः सभ्रमसदृश्यजडत्वात्मको

देहेंद्रियमनःप्राणहंकृतिभ्योविलक्षणः
प्रोद्भूतक्षोषसड्भावविकारःत्वंपदाभिधः२७

भ्योदेहेंद्रियादीभ्योविलक्षणःविसदृशः अतएवप्रतिस्तताक्षोषषड्भा
वविकारःपरित्यक्तासत्तादिषड्भावविकाराः अंतःकरणहृदयवि
लक्षणाबुद्धिरेवाहंकारः मनएवचित्तंअतोभ्यआहंकृतेश्चेत्या
बुद्धिरित्युच्यतेमनः शब्देनचित्तमुच्यते२७ यद्यपिसत्यानंदस्व
यंप्रकाशात्त्वंपदार्थप्रतिपत्तेरेवपुरुषार्थसिद्धिः तथाप्युभयपरा

र्थज्ञानस्यपरमपुरुषार्थसाधनत्वाच्चवाक्यार्थमेवनिश्चित्येतदर्थंचिंतये
त्सुखप्रकाशवृत्ति एवंनिश्चित्येति अंतःकरणतद्वृतिइत्यादीना
दृवक्तुंत्वंपदार्थप्रतिपादकवाक्यश्रवणमननाभ्यांसंवृताखंडत्व
मसंशयेनसाक्षात्कर्तव्यमित्यर्थः।।तदर्थंचिंतयेदित्युक्तोपुनःश्चिंतयेदित्यनेना
पिनिसंशयज्ञानपर्यंतंपुनःपुनस्तदर्थप्रतिपादकवाक्यश्रवणम

त्वमर्थमेवनिश्चित्य तदर्थंचिंतयेत्पुनः
अतआवृत्तिरूपेण साक्षाद्विधिमुखेनच २८

ननाभ्यांसंकुर्यादित्युक्तंभवति ननुयतोवाचोनिवर्तंतेअप्राप्यम
नसासहेतिश्रुत्यावाङ्मनोरप्यविषयत्वात् कथंचिंतयेदित्यतआ
आह अतआवृत्तिरूपेणेतितन्नभवतीत्येतत् अतोआवृत्ति अ
तआवृत्तिःतद्रूपेणेत्यायमाशयः इहब्रह्मेतिश्रुतयाउद्दे
श्यीकृत्यचिंतयेत्वमर्थत्वेपिअप्रत्यक्षत्वादेहीनेतिश्रुत्याब्र

लक्षणः कार्यकारणरूपत्वात् तेः प्रतिषिद्धत्वात् कार्योपाधिप्रसूतं जीवस्य कर्तृत्वादिकं का
रणोपाधिप्रसूतमीश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिकं परमार्थिकं न भवति किंतु माया कल्पितमेवेति ज्ञा
त्वा कार्यकारणत्वहीनं ब्रह्मस्वरूपं चिन्तयेदिति तदेवं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वादिपरित्यागेन निरो
धावधिकृतं स्वरूपं चिन्तयेदिति वाक्यशेषः

अतएव निरस्तशेषसंसारदोषः संसारप्रवृत्तिः दोषस्तेन रागादयः उक्ता
अत्र दोषः रागादयः स्मृता इति वचनात् निरस्तशेषसंसारदोषो
यस्मिन्नसः तथोक्तः एतेन जीवाश्रयमिथ्याज्ञानकार्यदोषप्रवृत्ति
जन्मदुःखानि च अज्ञानसंतिसुक्तं किंचैतेन जीवस्यतदेवत्वा
ज्ञानमिथ्याज्ञानापायेदुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानां उक्त
अहेयत्वादिगुणकः परात्मतत्त्वमात्मनः २५
दोत्तरापाद्येतदनंतरापायादपवर्गइतिगोतमवचनात् निथ्या
ज्ञानापायेरागाद्यपायः तस्मिन्नसतिप्रवृत्त्यपायः प्रवृत्त्यपायेज
न्मापायः तस्मिन्नसति दुःखापायस्यादिति अर्थसूचितंनयति
इतिप्रपंचांतर्गतसर्ववस्तूनेवलक्षणेनलक्षयति अस्थूलादि
लक्षणेनलक्षयति अस्थूलादिलक्षणः स्थूलसूक्ष्महस्वदीर्घ २३

नजमव्ययमित्यादिश्रुतेः पुनस्तमेवप्रपंचैर्वेलक्षण्येननिरूपयति अ
हेयगुणकंइति हेयत्वपरिछिन्नत्वाद्यंततत्वादिगुणकः कार्यप्रपं
चः अयंतुतद्रहितइत्यर्थः अदृष्टोदृष्टइत्यादिश्रुतेः२५ एवमतनो
व्याहत्यानदर्थंनिरूप्यइदानीं विधिमुखेनचिंतनायश्रुतिनिदिष्ट
विधिस्वरूपंनिरूपयति निरस्तातीशयेति निरस्तामनुशाश्रुत्तरोत्त
निरस्तातिशयानंदः सत्यज्ञानविग्रहः
रत्नात्तगुणातिशयानंदोयस्मिन्नसतथोक्तः अपरिमितानंदइत्यर्थः
लोकेआनंदस्यानित्यत्वदर्शनात् आत्मनःआनंदरूपत्वेनअ
त्यल्पशोकायंअंतःकरणहत्यनित्यकानंदस्यैवअनित्यत्वंनस्व
रूपानंदस्येत्याह सत्यइतिआनंदस्यवेद्यत्वंकथंसत्यमेत्यत
आह ज्ञानविग्रहइति स्वरूपानंदस्यज्ञानरूपत्वात्तेयत्वा

नुपपत्तेः सत्यत्वंसिद्धमित्यर्थः नोक्तेज्ञानस्यानित्यत्वशङ्कानात्मनो
ज्ञानस्वरूपत्वेऽनित्यत्वंस्यादित्याशंकायामाह सन्मात्रस्वलक्षण
इति सत्तास्वलक्षणइतिसत्मात्रस्वरूपः आत्मनः सत्तायाःअपिघट
दिवत्सुसत्तावत्परिछिन्नेत्यतआहपूर्ण इति घटादीनांस्वतः स
त्तैवनास्तिकिंतुआत्मसत्तासमवायात्सत्वंअतः सर्वगतः सर्वा

सत्तास्वलक्षणःपूर्णः परमात्मेतिगीयते ३०

धिष्ठानचैतन्यसत्तायाःअपरिछिन्नत्वान्ततस्मिन्मायाकल्पितघटा
दिसमनित्यर्थः ननुसत्यानंदरूपं धीसाक्षिणं इत्यत्रसत्यानंदःस्व
रूपःत्वंपदार्थोदितत्वात्चिन्मात्रंनिरस्तातिशयानंदसत्यंप्रत्य
गंचिन्महइत्यनेनापिपुनःप्रतिपाद्यतइतिनपौनरुक्त्यंशंक्यं
पुनरुक्तयत्रकथनस्यप्रयोजनत्वात् जीवपरयोरैक्यंतत्रयोरेक ३५

रूपत्वेसंभवति अतस्तयोरेकरूपत्वप्रतिपत्त्यर्थंपूर्वत्वंपरस्य
स्यतेनप्रतिपादितइदानीतत्पदलक्ष्यत्वेनेतिनदोषः ३०
एवंक्रमात्श्लोकद्वयेनाद्वारत्वाविधमुखेनचिंत्यत्वेननि
रूपाधिकब्रह्मनिरूप्यतन्निसंशयज्ञानायभायोपाधिकृतभे
दप्रतिनिश्चायकेईर्ष्ययति तत्रादावसर्वज्ञत्वादिलक्षणकथनेनतस्ये
वजगन्निमित्त ॥सर्वज्ञत्वंपरेशत्वं लक्षसंपूर्णशक्तिता कारण
त्वमीतज्ञाप वेदैसमर्थतेयस्य तद्ब्रह्मत्यवधारय ३१ यति ॥

सर्वज्ञत्वेति यःसर्वज्ञःसर्वविद्यस्यज्ञानमयंतपःतस्मादेतद्ब्र
नामरूपमन्नंचजायतेइत्यादिनिः परास्यशक्तिःविविधैवश्रूय
तेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचइत्यादिनिश्चवेदैर्यस्यसर्वज्ञत्वंपे
रेशत्वंपरैपूर्णशक्तित्वंचसमर्थतेतद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्यन्वयः ३१

बलतोनिमित्तकारणत्वेउपादानकारणंकिमित्यपेक्षायांसर्व
कार्यानुगमात्तत्तसेवोपादानत्वमितिद्रष्टव्यंतुभ्रात्मविज्ञा
नासर्वविज्ञानप्रतिपादनेनात्मनःसर्वकार्यानुस्यूतत्वमर्थ
दाह यत्तज्ञानेनेतिउक्तमादेशमप्राक्ष्येयेनाश्रुतंश्रुतंभवत्यमतं म
तमविज्ञातंविज्ञातमेकविज्ञानेनसर्वविज्ञानेप्रतिज्ञातेतुनगवःस
यत्तज्ञानासर्वविज्ञान श्रुतिषुप्रतिपादितं
मृण्मयनेकदृष्टांते सद्रूपत्यवधारय ३२
आदेशोनवतीत्यादेपमवतार्यथासोम्येकेनमृत्पिंडेनसर्व
मृण्मयंविज्ञातंस्याद्वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येव
सत्यमेवेयात्मतिरवच्चरेद्दृष्टेश्रुतेविज्ञातेइदंसर्वंविदितंभवति
त्याश्रुतोयदिज्ञानासर्वविज्ञानमेकविज्ञानेकदृष्टांतेःप्रतिपा
दितंतत्रसत्यवधारमेत्यन्वयः अयमभिप्रायः श्रुत्युक्त २५

आत्मज्ञानात्सर्वज्ञानंआत्मनःसर्वानुस्यूतत्वाभावेनसंभव
ति अतस्तद्विज्ञानात्सर्वविज्ञानान्यथानुपपत्त्याआत्मनःसर्वा
नुस्यूतत्वंसिद्धंतच्चानुस्यूतत्वमुपादानत्वंविनाऽनेनसंभवतिमृ
त्पिंडंअनेनःआहिसमितिनथाचसत्येवंप्रयोगःचिमलंका
र्यंस्वानुगतोपादानजन्यंकार्यत्वाघटवदिति अनुमानेनप्रपं
चस्यब्रह्मोपादानत्वमुक्तंभवतियतोवाइमानिभूतानियंते
त्यादिश्रुतिरपिप्रपंचस्यब्रह्मोपादानत्वेप्रमाणं ३२ एवंप्र
पंचब्रह्मनेनःश्रुत्याकार्यकारणभावउक्तःकिमर्थंतदुक्ति
रित्याक्षेपायांतावत्प्रपंचस्यब्रह्मकार्यत्वोक्तेःप्रयोजनमा
ह यदानंतेति परमार्थतोदेशकालाद्यनावच्छिन्नेचिदात्मे
तजगद्रूपेक्षयादेशकालवस्तुपरिछेदाभावोब्रह्मणो
ज्ञानंस्यात्तत्सर्वत्रसदासर्ववस्तुबोधज्ञानरूपेणा

उपपत्तेस्तात् अथवा ब्रह्मनानेत्यनेन नामस्वजातीयविजातीयसगतभे
दशून्यत्वं दृश्यजगत्कारणेऽपि विमुक्तादिवत्संभवति जगतो मायामय
त्वेन परमार्थतः क्वचिदप्यभावात् एवं द्वितीयं ब्रह्मेत्यानंत्यं प्रत्ती
यायतस्याद्वितीयत्वसिद्ध्यर्थं प्रपंचस्य ब्रह्मकार्यत्वमुपपत्तिर्जीवतः ग्र
न्थतश्च तत्र प्रपंचस्य ब्रह्मकार्यत्वे श्रुतिसिद्धेत्युपादानकारण

यद्यानंत्यप्रतीत्याय श्रुतिः स्यात्सिद्धयेन्न वा
तत्कार्यत्वं प्रपंचस्य तद्धेत्वर्थावधारय ३३

कार्ययोरभेदाभेदाभावात् ब्रह्मणः आनंत्यसिद्धिमित्यर्थः ए
तेन प्रपंचस्य ब्रह्मकार्यत्वकथनेन ब्रह्मणः आनंत्यसिध्यर्थमि
तिप्रयोजनमुक्तं ननु ब्रह्मैतानात्मप्रपंचेनष्टेसतिस्वयमेव ब्रह्मणः
आनंत्यसिद्धं भवति तत्र च सति प्रपंचस्य ब्रह्मकार्यतोत्थाक्षि
यतइतिनशंकनीयं यद्यपि प्रपंचस्य ब्रह्मणिकल्पनयैव रज्जुस २६

र्पवदधिष्ठानज्ञानापनोद्यत्वात् प्रपंचाभावे ब्रह्मणः आनंत्यसिद्धे
र्वतथापि प्रपंचाधिष्ठानब्रह्मविचारासमर्थानुत्तरोत्तराधीनमुमुक्षु
नृद्दिदृश्यप्रपंचस्य सत्यत्वसिद्ध्यर्थं ब्रह्मणः आनंत्यसि
द्धेर्भवतिश्रुत्यादयः कार्यकारणयोरभेदप्रतिपादनेतात्पर्य
स्यकारणानन्यत्वादिति ब्रह्मानंत्यस्यश्रुतिसिद्धत्वज्ञापनार्थ
त्वात्कार्यकारणत्वोक्तेः एवंज्ञापितेप्रपंचेसत्यपि ब्रह्मणः आ
नंत्यसिद्धेःसत्यंब्रह्मणःसर्वकारणत्वात् मुमुक्षुणांब्रह्मान्यत्व
त्वेषामेवस्वाकारब्रह्मत्वंज्ञानस्यात्ततस्तेषांप्रपंचाधिष्ठानब्र
ह्मविचारसमर्थंचभवेत्ततोविचारोत्पन्नापरोक्षज्ञाननाश्या
नतत्कार्यभूतदेहादिप्रपंचेनष्टेसतिमुमुक्षूणंअपरिछिन्न
ब्रह्माकारत्वसिद्धंशयोजनमित्यर्थात्ज्ञायते ३३ इदानीं प्रपं
चाधिष्ठानब्रह्मविचारसमर्थंमुमुक्षुंदृश्यप्रपंचाप

स्तनस्यब्रह्मणोविचार्यत्वंश्रुतिमूलंदर्शयति विजिज्ञास्यति यतोवाइमानि
भूतानिजायंतेत्यादिवेदांतवाक्येषुमुमुक्षुभिरितियत्नेनयद्विचार्यत्वेनसम
र्थ्यतेतद्ब्रह्मविचारयितव्यमितितद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्युच्चयः यज्ञगत्का
रणंब्रह्मतद्विचारितव्यमितितटस्थलक्षणकथनात्तथात्वेनापिकार्यका
रणतोक्तेःप्रयोजनमुक्तमितिदृष्टव्य ३४ यद्यपिकार्यद्वयाद्यादिहे

विजिज्ञास्यतमात्मतु वेदांतेषुमुमुक्षुभिः
प समभ्यतेतिभूमन तद्ब्रह्मेत्यवधारय ३८

तुनाऽधिष्ठानज्ञानायनोद्यत्वेनवाच्यप्रपंचस्यासत्यत्वेसतिविजा
यन्तेऽब्रह्मणिनिरस्तः तथापिजीवानांप्रपंचविलक्षणत्वेनसजाती
यत्वेसतितद्ब्रह्मनिरासःकथमित्यतआह जीवात्मनाप्रविश्येति
तस्मिन्नेवानुप्राविशदित्यादिवेदांतेषु अत्रणएवजीवरूपेण
कार्यकारणेप्रवेशःश्रूयते ततःउपाधिभेदेनकल्पितभेदस्य
देणस्यानाविकभेदाभावेसजातीयभेदोनास्तीतिभावः आत्मनः सा

भाविकभेदोऽस्तिइतिचेन्नवादीदेवानांप्रियः प्रष्टव्यः आत्मभेदःकिंदृश्य
अदृश्योवाआद्येकिमात्मनादृश्यः अन्येनवाअन्यस्यचेतनत्वदृष्ट्वा
उपपत्तेरात्मनेतिवक्तव्यंतथाचसत्यात्मदृश्यस्यचेतनत्वाद्दृष्टः आत्म
धर्मत्वमंतरेणदृश्यघटादिधर्मत्वंधर्मिग्राह्यात्मदृश्यस्यभेदस्या
प्यदृश्यघटादिधर्मत्ववक्तव्यंतादृश्यात्मधर्मत्वंअदृश्यस्यधर्म
स्तद्दृष्टोधवदृश्यएवस्यात्तद्दृश्यः तद्दृष्टत्वस्यसाध्यविकल्पीकर
णार्थंदृष्टुबोधस्यापिदृश्यत्वंगीकरेद्दृष्टुः दृष्टःवचनंवक्तव्यात्
दृतुस्तुनैवनत्राक्यते नह्यस्यदृश्यत्वंदृष्टत्वंचसंभवति न
हुनोदृश्यमंभवात् तस्मान्नाद्यः तर्ह्यात्मभेदस्यदृश्यत्व
इतिचेत्तद्दृष्टेअस्तिसत्वान्नत्वयिआत्मभेदस्यादृश्यत्वे
सएवनास्तित्वंकुतःनचतिनुपरंदृष्टभेदोविद्यतेनथानप्रती
यतइतिचेत्तन्नप्रमाणाभावादात्मभेदोवासत्यः

स्यात् तस्मान्नद्वितीयः किंचात्मनेरः किंभात्मनो निन्दो निन्दावाभ्यनु
ज्ञोचेत् भ्रात्मैमात्रव्यतिरेकेण पृथग्द्विरूपेण संभवात् भ्रात्मनः ए
कत्वंस्या नानकत्वं नेरस्यात्मस्वरूपाद्भिन्नइतिचेत्तहि तद्भिन्नः स्क
त्वादिवदन्यधर्मएवस्यान्न तदक्षरस्यात्मधर्मत्वंतस्मादात्मनिनेरंगधा
पिनास्त्येव तथापिनिरवयवस्यनिर्विकारस्यनिर्मलस्यकारणस्यैकत्वेपि

जीवात्मनाप्रवेशाच्च नियंतृत्वंचतांप्रती॥

घटमठाद्युपाधिनेरेनयथा घटाकाशोमहाकाशइत्यादिनेरुक्तोतिस्यादे
वमुपाधिनेरजीवेश्वरइत्यादिभ्रांतिर्व्यवहारोन्नयतीत्यलंविस्तरेण नच
तस्यात्मनःएकत्वेदार्ढ्यफलंवक्ष्यतीतिनेरः स्यादितिवाच्यं स
यथासैंधवोधनोनंतरोबाह्यकृत्स्नोरसघनएवैवंवाभ्यंतरोयमात्मा
नंतरोबाह्यः कृत्स्नप्रज्ञानघनएवैकलेवाद्वितीयंब्रह्मनेहनानास्ति
किंचनइतिश्रुतिसिंधवनशकररवंडादिवदेकरसंप्रतिपादना त्व २८

त्निरवयवत्वाच्चस्वगतनानात्वंभ्रात्मनोनास्तीत्यर्थः ननुतर्हिब्रह्मणए
वकार्यकारणानुप्रवेशाज्जीवरूपेणावस्थानेनतत्तात्त्यादृंधत्वंस्यादित्या
शंक्यकार्यकारणायोधिसंहतस्यांत्रवर्तीयमानस्यजीवस्येवाविद्यो
बंधोभवतिनासंहतस्यश्वरस्यनस्यनीयास्याद्यातःपवतइत्यादिना
जीवनियंतृत्वाभ्यवगमादित्यभिप्रेत्याहनियंतृत्वंचेति श्रूयमाणायः

श्रयतेयस्यवेदेषु तद्ब्रह्मेत्यवधारय॥३५॥

यथाराशवादिप्रतिबिंबितस्यसूर्यस्यव्योमस्थस्यचनेराभावेपिप्रति
बिंबगतचलनादिकंबिंबेनायाति एवंबुद्धिस्थचिदाभासरूपजीव
गतरागद्वेषसुखदुखात्मकबंधनबिंबचलनेब्रह्मणिनारोहति एवंशरा
दिप्रतिबिंबितेषुसूर्यबिंबेषुमध्येएकस्यचलनेऽन्यस्यमानसंल
वंनतद्जीवानामपियेकसंबंधनमन्यस्यनायातिइतिकिंचबुद्धि
स्थचिदाभासस्यापिरागद्वेषसुखदुखात्मकबंधनस्याविकृत

भवतिकिंतुन्यायःपिंडेदग्धत्वारोपवत् बुद्धिगतेमरागद्वेषादिकमविकारिचि
दाभासेप्यारोप्यतेतथासतिकेवलात्मनोनास्तित्वंकिमुक्तव्यंनचानिरूप्या
त्मनःकथंप्रतिबिंबभावदर्शनादिति अथवाब्रह्मणएवजीवत्वेस्वस्यत्व
नियंतृत्वमनुपपन्नं अतःजीवनियंत्येत्याकांक्षायांसर्वज्ञत्वपरेशत्वा
दिलक्षणरहितस्यनियंतृत्वानुपपत्तेः ब्रह्मणएवोपाधिभेदान्नियंतृत्व
मुपपद्यतइत्याह्रनियंतृत्वेचेति ३९ यतएवमतोजीवत्वंपुण्यापुण्यनिमि
कर्मणांफलदातृत्वं यस्येवश्रुयतेश्रुतौ

कर्मणःफलदातृत्वमपिस्येवेतिश्रुतिश्रुयतइत्याह कर्मणेति फलप्र
दानोपपत्तेरित्यस्मिन्नधिकरणेकर्मणएवेफलदातृत्वंनाकर्मणारूजित
स्यपरमेश्वरस्यवेतिसंशयपूर्वंद्वारंकर्मणःफलदातृत्वमितिपूर्वपक्षं
कृत्वाअचेतनत्वादपूर्वस्यफलदातृत्वानुपपत्तेकर्मणारूजितस्येवेति
संशयपरमेश्वरस्यकालांतरदेहांतरदेशांतरभाविफलदातृत्वोपपत्तेः
अपूर्वकल्पनंमुधेतिराद्धांतितंत्रमेतदधिकरणंतद्विषयवाक्यंचतेषा

मनुसमुद्धर्तृनदृष्टकरानइत्यादिस्मृतोचयस्यपरमेश्वरस्यफलदा
तृत्वंश्रुयतेतद्ब्रह्मत्यवधारयेत्यर्थःनकेवलंजीवानांकर्मफलदातृत्वं
ब्रह्मणःकिंतुकारयितृत्वंचतस्येवेत्याहजीवानांहेतुकर्तृत्वमितिहेतु
कर्तृत्वंकारयितृत्वमेषहिएषसाधुकर्मकारयतितंयमेभ्योलोकेभ्यो
उन्निषतेएषउवास्साधुकर्मकारयतितंयमेभ्योलोकेभ्योधोनिनीष
तेउन्नंतुमिच्छतिइत्यादिश्रुत्याकारयितृत्वंश्रुयतेतद्ब्रह्मेत्यर्थः न
जीवानांहेतुकर्तृत्वं तद्ब्रह्मत्यवधारय

तदुपाधिभेदात्कारयितृत्वेसत्यपिब्रह्मणः स्वांशजीवविषयोन्निषाधो
निनीषाचबुधमुपपद्यतइत्याशंक्यायथापितुरात्मनुवर्त्तमानता
पुत्रेप्रवर्त्तमानेपिपुत्रेपुत्रत्वेसमानेसत्यपितृव्यवहारिकप्रीतिर्दृ
ष्टासंभवतितथाऽपिपरमेश्वरस्यस्वात्मरूपश्रुतिस्मृत्युक्तमार्गे
श्रद्धावतिहृष्यतिचजीवेव्यावहारिकप्रीतिर्दृष्टासंभवतितत्स्त
रीतिर्हेयोन्निषाऽधोनिनिषाचब्रह्मणःउपपद्यतइतिवेदितव्यं

वमायोपाधिकभेदोविद्यत इतिगम्यतेकिंच एतच्छ्रवणलब्धविशेषणविशेष्य
कथनेननिर्विकल्पकब्रह्मतात्पर्यज्ञानात् जीवस्यापिब्रह्मत्वसर्वज्ञत्वादि
लक्षणत्वंस्यादितिसूचितं ३६ इदानींउभयपदार्थप्रतिपादकवाक्यश्र
वणबलात्तंपदार्थौचिंतयित्वात्रसंशयादिरादित्थमवाप्यतोतोवाक्या
र्थंनिर्णयेदिदमुपयोगमभिधत्तेत्वंपदार्थोवितिविशेषणविशेष्यसंसर्ग

तत्वंपदार्थोनिर्णीतौ वाक्यार्थश्चिंत्यतेधुना
तदात्म्यमत्रवाक्यार्थ तयोरेवपदार्थयोः॥३७

विशिष्टाद्वैतीपुनर्वाक्यार्थेषु मध्येनिश्चितार्थमाह तादात्म्यमत्रेति अ
त्रवाक्येऽर्थेनातादात्म्यमेतिनिश्चितं ३७ कुतस्तत्राह संसर्गेति
अत्रअस्मिन्वाक्यवृत्तिग्रंथेतत्वमस्यादिवाक्येचितोत्वमसीतिवाक्य
इदमुक्तार्थेरचीकरणेविशेषणविशेष्यसंसर्गवाक्यार्थेभेदरविशि
ष्टाभेदस्वरूपविशिष्टवाक्यार्थोवानसंमतः इष्टोनतवति तत्र
तुनित्यपदार्थनिर्गुणस्योत्पन्नपदार्थोत्पन्नइत्यस्यचयुक्तपदार्थ ३८

वनैकतावाभेदाभेदविशेषणविशेष्यभावसंसर्गोर्थस्वाभेदविशिष्टाभेद
स्वरूपविशिष्टार्थस्ववाक्यार्थत्वांगिकारेप्रमाणांतराविरोधाच्छुद्धयार्थयोरेववा
क्यार्थत्वंसंगछतेतदाकवस्तुनिष्टत्वादुभयाः अत्रतुनइदंपरोक्षत्वादिविशिष्टचैत
स्यअभेदान्वयेनतत्पदार्थेनैक्यावगतेविशेषणविशेष्यभावसंसर्गस्यवाविशिष्टैक्यस्य
वाक्यार्थत्वांगीकारेणप्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधात्तवाक्यार्थयारक्यंनसंगछत
इतितदुभयंनसंमतमित्यर्थः एवमतएवहेतुनाब्रह्मास्मीतिप्रतिपत्तिवा
क्येपिवाक्यार्थोरब्रह्मताद्यर्थयारन्यान्यनैरपेक्ष्यायत्तैक्यतयाविशेषणविशेष्यभा
वसंसर्गवाक्यार्थोनसंमतः विरुद्धत्वात्तत्रकिंचब्रह्मणासर्वगतत्वान्नैरंतर्यस्य
जीवस्यतदन्यत्वात्तदयशरीरत्वादिकंचस्यात्वादियुक्ताअहंपदार्थस्यत्वंसर्व
ज्ञत्वादियुक्तंब्रह्मास्मीतिब्रह्मांतःपातित्वेनभावनायाः अनविशिष्टलक्ष
णावृत्तिविशिष्टवस्यस्वरूपंइदमपित्वंसर्वत्रस्थितायस्मादहंपदार्थत्वंविशि
ष्टवृत्तिवद्दोपचारिकमेवस्यात् अतोविशिष्टलक्षणावाक्यार्थांगिका॥
रेपितर्त्वपदार्थयोरैक्यंप्रतीयतेनैकत्वंकथंचितिचेत्यथातदाकारो
ल्लेखमात्रेणमध्यस्थोघटस्थाल्पजलस्यतदाकजलांतर्भूतचेतनाविशि

इत्वेपि सहाग स्थावर स्थाद्या का रेलन्नेद एवप्रतीयतेनेकस्नेह इत्यर्थः संसर्गविशिष्टयोः त
कोनेद इतिचेत्यदानीलंत्पलमित्युक्तंउत्पलद्रव्यंश्वेतपीताद्यन्योव्यावर्त्तयतिनात्मपर
व्यावर्त्तकत्वात् विशेषणविशेषणत्वेनसंसृज्यतेविशेष्येणोत्पलेनसहतद्वन्नीलगुणमपि
वस्त्रादीन्योव्यावर्त्तयन् उत्पलपरंविशेष्यनीलपरेनसहविशेषणत्वेनसंसृज्यते तदा
विशेषणविशेष्यभावः संसर्गः अन्योन्यव्यावृत्तिमनपेक्ष्यसंसृष्टपदार्थप्रधान्येन
नीलविशिष्टंउत्पलंदंडविशिष्टोदेवदत्तइतिवदन्यतरविशिष्टान्यतरार्थस्वीकारः

संसर्गोवाविशिष्टोवा ॥ ॥

तदाविशिष्टार्थइतिविवक्षातुणुपेनसंसर्गविशिष्टवाक्यार्थयोर्नेदतुल्ययमत्रविरु
द्धान्तसंमतइत्युक्तं किंचतदर्थस्वीकारे लिंघतेहृदयंथिछिद्यंतेसर्वसंशयाः
क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टपरावरे सत्ययमात्माब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीत्या
दिश्रुतयोनोपपद्येरन् तस्मात्तद्दोषोनसंमतोकिंतुविरुद्धांशपरित्यागपरः सर
अविरुद्धवस्तुनादात्म्यरूपवाक्यार्थः संमतइत्याहअखंडैकरसेत्वेनेतिअखंडैकरसे
त्वंनामअहमेवब्रह्मास्मीत्येवाकारमाश्रित्यतिरस्कारपुरस्कारमखंडैकरसत्व
स्तुत्यप्रसिद्धिः अत्रश्रुतिः संवाहमस्मिभगवोदेवतेहंवेत्वमसीतिशास्त्रदृद्ध

यमेवकारार्थकेवल्योपनिषदि सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरंनित्यतत्त्वमेवत्वमेवतत्त्व
मस्यसीत अहंत्वंत्वमहंरेवदिद्वान्नेसोस्तिनावयोः दिष्टान्तंप्रयातोसिदिष्टा
तत्वान्नहांगतः तुल्यंसत्यमनंतायन्नंतुल्यंनित्यंनात्मनेनमोदेवादिदेवाय
परायपरमात्मनेइतिवासिष्ठश्रुत्यादिवचनंपरयोसामानाधिकरण्यंपदार्थ
योःविशेषणविशेष्यभावः प्रत्यगात्मपराक्षयोर्लक्ष्यलक्षणभावः इतिसंबंध
त्रयेण अखंडार्थबोधनीयेकिमितिविशेषणविशेष्यभावोनिषिध्यतइतिनश
वाक्यार्थेनात्रसंग्रहः ॥

कर्मीयंपरपरयाअखंडार्थोपकारकत्वंनांगीकारकथसामानाधिकरण्यविशेष
णविशेष्यान्यासकत्वेप्रतिपादित्वमितिअस्मन्मतेअनुपपत्तिंदृष्ट्वापश्चाद्विरुद्धांश
त्यागेनोलक्षयत्रानुगताविरुद्धांशस्वैक्यमात्रांगीकारेणाखंडैकरसवाक्यार्थ
स्वीकारतुसंसर्गस्योपकारकत्वेनवतदर्थइंद्रोस्मिब्रह्मैवाहमस्मिइत्यखंडार्थ
अंगिकृत्यइंद्रादिपदार्थत्वेनब्रह्मपदार्थत्वेनचयुष्मत्यदोपिलेदः प्रतीयतइ
तिमंतव्यंशिरोव्यतिरेकेणशरीरेनैवाधिकरणेशिरइत्यत्रषष्ठ्यास्वस्वामिभा
वसंबंधप्रतीतिद्वारयाथानेदः प्रतीयतेघटकलशःकुंभइत्यत्र।

अर्थसंसर्गेतरात्मनेपिशब्दोयथानेदःप्रतीयस्तथात्रापिअर्थसंसर्गेतरात्मनेपिश
ब्दार्थत्वेनात्रिरोत्रमइतिसंतोष्यंविद्वत्प्रशंसेनोपक्रमोपसंहाराद्विलिः षड्विधता
त्पर्यलिंगैर्वेदांतानांसजातीयविजातीयस्वगतभेदरहित्यमात्रपरत्वंद्वात्रिंशे
दृष्ट्यावलोकनमंतरेणस्वानुभवमात्रनिष्ठानवंतितएवोध्यंतेनेषामखंडार्थएव
समंतः नान्यइत्यर्थः अवयासंसर्गोद्वितिश्लोकस्थेवमर्थः तत्वंपदार्थौसमुद्दिश्य
दृष्टिंतपदलक्षणंआकांक्षायोग्यतासंनिधिमतांपदानांसमूहोवाक्यमितिवा
व्याजलक्षणंतथाचसत्यन्विताभिधानवादिनांवेदांतिनांमतेदेवदत्तोगामानयशु
क्लंदंडेनपुत्रस्तेजातःइत्यादिवाक्यत्वंप्रसिद्धंअहंब्रह्मास्मिअयमात्माब्रह्मे
तिमहावाक्येष्वपिस्वस्ववाच्यैकपदेरन्तिहितानांअन्योन्यसंकांक्षापूर्णयाग्य
तेनसंसर्गोवाक्यार्थोवर्णनीयः अतःकथंतदात्ममात्रवाक्यार्थइत्युक्तंमित्या
शंक्यतत्वमस्यादिपदानामखंडैकरसचैतन्यपर्यवसायित्वेपदार्थभेदाभावा
त्अत्रसंसर्गोवाक्यार्थेनसंसर्गस्यापदार्थनिष्ठत्वाच्च अतोन्यत्रवाक्यांतरेषा
र्थेवाइत्यसंभवात्संसर्गसंभवेपिअर्थैक्यपर्यवसानात्तात्पर्यमेव 32
वाक्यार्थः संमतोविदुषांनान्यइत्यभिप्रेणोत्तरमाह संसर्गोवेति श्लोकेन

अवतारिकाव्याजेनश्लोकार्थसंग्रहतः नचपदार्थानांसंसर्गस्यवाक्यार्थत्वात्पदार्थ
भेदाभावेनवाक्यार्थएवनस्यादितिशंकनीयंकिंचित्त्वंसर्वज्ञत्वादिलक्षणवाक्य
र्थापेक्षयाकल्पितभेदापपत्तेतस्माद्भेदत्यागसंसर्गत्रितीयमानपिविरुद्धांशपरित्यागेन
उक्तयानुगतनैक्यमात्रपर्यवसानात्परमार्थतस्तात्पर्यमेववाक्यार्थस्तथाविधो
द्वितीयार्थोपिनसंभवतिपदार्थभेदाभावात् देवदत्तः शुक्लःपटः इत्यादौ एव
दत्तादिपदार्थभेदस्यविद्यमानत्वात् तदन्यतरविशिष्टान्यतरार्थस्यरूपविशिष्टवा
क्यार्थाविदुषांमतः ३८

क्यार्थः संभवतिकिंतुतात्पर्यमेववाक्यार्थइत्यभिप्रायः एकमेवाद्वितीयंब्रह्मने
हनानास्तिकिंचनमृत्योसमृत्युमाप्नोतीयइहनानेवपश्यतितदध्वेषएतास्मे
नुदरंमंतरंकुरुतेअथतस्यभयंभवतितत्रकोमोहः कःशोकएकत्वमनुप
श्यतः आत्मैवेदंसर्वंइवमद्वैतंचतुर्थंमन्यतेइत्यादित्यभवतिएकएवाद्वि
तीयआत्मातेनृतेनृतेत्यवस्थितः एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढः सर्वव्यापीसर्वभूतांतरात्मा
सर्वंखल्विदंब्रह्मनेहनानास्तीत्यादिश्रुतयस्त्वंपदैकरसवाक्यार्थएवोपपद्यतेततः इदमेवविदुषांसंमतं ३८ इदानीं
इदंसंमतत्वेनोक्तमर्थमेवस्फुटीकुर्वन्तिप्रत्यक्षोधायेतिअंतःकरणव

छिन्नत्वेनप्रत्यक्त्वप्राप्तो यो बोधः सत्यपरोक्षत्वेनात्मतित्वंप्रकाशतेसोद्वयानंदलक्षणः अ
द्वयस्वरूपः तथाद्वयानंदरूपश्चेत्यस्वलक्ष्यत्वेनस्वयंप्रकाशमानोऽद्वयानंदरूपः
आत्माचप्रत्यक्बोधैकलक्षणः प्रत्यग्बोधेनैकमित्यलक्षणंस्वरूपंयस्यतथोक्तः ननुआ
नंदबोधयोकथंतादात्म्यंउपपद्यतइतिचेन्नविरोधः आत्मनोबोधानंदरूपत्वात् अस्तुतर्हिद्व
यानंदबोधरूपः प्रत्यगानंदबोधइतिकिमितिनोच्यतइतिचेत्तत्रायमभिप्रायः बोधानंद
रूपः आत्मांतःकरणावच्छिन्तसन्सद्वितीयत्वेसतिदुःखत्वयाद्यभावात् स्वयमाद्यक्षात्यानंदस्फुरणात्मा

प्रत्यग्बोधोयआत्मेतिसोद्वयानंदलक्षणः अद्वयानंदरूपश्चप्रत्यग्बोधैकलक्षणः॥३५
इथमन्योन्यतादात्म्यप्रप्तियदानवेत् अब्रह्मत्वंतमर्थस्यव्यावर्त्तयितेतेनवृ४०

वेबोधरूपेणावतिष्ठतेऽनवच्छिन्नः आत्मा आद्वितीयत्वेनदुःखत्वाद्यभावात् स्वयंतरात्मा
वेनबोधस्फुरणाभावेसत्यानंदरूपेणात्मावेवतिष्ठतेइति अतउभयोरेकरूपत्वात् अत्यंतैके
तकाचिदनुपपत्तिः संसर्गविशिष्टपक्षेप्रत्यक्षविरोधात् वाक्ययोरेक्यमोपचारिकमे
वस्यात्तल्लक्ष्यश्रुतिविरुद्धमित्युक्तंरणएवंलक्ष्यार्थयोरत्यंतैक्यरूपवाक्यार्थज्ञानेसत्यकिं
स्यादित्यतआह इथमन्योन्यतादात्म्येति अन्योन्यंतादात्म्यं परस्परंतादात्म्यंद्वयोरप्येस
एवात्मातादात्म्यंतत्पदार्थस्यायमात्मास्वरूपंसएवत्वंपदार्थस्यत्वंपदार्थस्यचआत्मास्व
रूपंसएवतत्पदार्थसाद्वयोर्भावस्तादात्म्यंतस्यप्रतिपत्तिः ज्ञानंतत्प्रदानंवेत्तदैवअब्रह्म
त्वंमनुष्यत्वद्वितीयत्वेनकर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणंसंसारित्वंतमर्थस्यप्रत्यगात्मनोया

३२

नसेतिहिशब्दोहेत्वर्थे ४० ब्रह्मत्वस्यस्वयंपरोक्षंनभवतिकिंत्वब्रह्मत्वविशिष्टस्यप्रत्यगात्म
नएवेतियतः अतस्तस्याब्रह्मत्वव्यावृत्तौब्रह्मपरोक्ष्यमपिव्यावर्त्ततेत्याह तदर्थमिति यद्ये
वमितितत्पदार्थयोरेकत्वज्ञानान्तरज्ञानसंन्यूनोपारोक्ष्याब्रह्मतयोःव्यावृत्तिःस्यादित्यर्थः त
र्किंतनइति तःकिंरूपेणअवतिष्ठतइतिचेत्प्रश्नःपारोक्ष्याब्रह्मत्वव्यावृत्यनंतरंपूर्णत्वं

तदर्थस्यचपारोक्ष्यंयद्येवंकिंतुतच्छून्यं पूर्णानंदैकरूपेणप्रत्यग्बोधोवतिष्ठते ४१

त्वं पदार्थयोरैक्यं लक्षणावाधनिष्ठं नः
त्वमित्यादिवाक्यानां प्रवृत्तेरिष्यते तु
क्षणं प्रवर्तते किंतु नित्यादिवाक्यमपि
तात्पर्यातिशयेनैव तात्पर्यप्रतिपादनार्थत्वेनोपक्षीणत्वेन योद्वैतं प

अ यानं प्रत्यग्बोधोपपादनेन वाक्यं प्रवर्तते इत्युक्तमिदं अनुपपन्नं शब्दस्य वाच्यार्थेनैव मुख्यार्थः वाक्यस्य पदयोः मुख्यार्थपरित्यागेन चिदेकरसे लक्ष्यार्थोपादनमुक्तं तत्र को विरोध इत्याशंक्य तयोर्विरोधं दर्शयित्वा लक्षणावृत्तिर्वक्तव्यं तत्पदमो मुख्यार्थः संश्लेषतो दर्शयति अज्ञानं वनतया नाशतीति योऽन्तःकरणसंभिन्नो बोधोऽस्मत्प्रत्ययशब्दयोरालंबनतया भाति सत्वंपदार्थ इत्यन्वयः अज्ञानं वनतया विशयनतया अंतःकरणावच्छिन्नबोधः त्वंपदेनाभिधीयते इति त्वंपदाभिधः त्वंपदवाच्यो जीवः

अज्ञानं वनतया भाति योऽस्मत्प्रत्ययशब्दयोः अंतःकरणसंभिन्नबोधस्त्वंपदाभिधः मायोपाधिजगद्योनिः सर्वज्ञत्वादिलक्षणः परोक्षशब्दः सत्याद्यात्मकस्तत्पदाभिधः इत्यर्थः एतेनांतःकरणावच्छिन्नत्वं त्वंपदवाच्यत्वेन प्रत्यक्त्वमद्वितीयत्वं चोक्तं परोक्षत्वप्रदर्शनार्थं तत्पदवाच्यार्थमाह मायोपाधिरिति मायोपाधिनाश्रयविषयरूपेण वर्तमानः समष्टिज्ञानाश्रयविषयत्वेन मायोपहितः अज्ञानावृतः अविद्याकल्पितजीवाभोचरत्वेनावृतः इयानेदृगिति यावत् अतोजगद्योनिजगद्धेतुपरिछिन्नबोधांशावृत्तियुक्तस्वरूपः सर्वज्ञत्वादिलक्षणवृत्तिः सर्वज्ञत्वादिलक्षणवृत्तिरिति अतएव निमित्तकारणं च सएवेत्युक्तं यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमेत्यादिश्रुतेः परोक्षशब्दः आवृतत्वात् जीवापेक्षया परोक्षत्वादिविशिष्टः सत्याद्यात्मकः परिछिन्नज्ञानानंदरूपः एवमुक्तलक्षणो यः स

तत्सन्निधिः तत्सदृशाध्येऽश्वरः तस्मात्योपाधिकत्वात्सारोपितजगदधिष्ठानत्व
व्यक्तत्वेनपूर्णता ४५ एवंवाक्यार्थविचारेणाधिष्ठानाध्यस्तयोरभेदप्रतिषेधद्वारेण लक्षणा
३५ वृत्तिर्नहि प्रत्यक्षादिकमेकमेवेति सच्चित्वपूर्णत्वं विरुध्यते वाक्यार्थयोरभेदप्र
तिपादकमानेकस्यैवप्रत्यक्षत्वंपरोक्षंचसच्चित्वंपूर्णत्वंचविरुध्यतइतिचेन्न
तदभेदप्रतिपादकस्यवाक्यस्यजहल्लक्षणयाविरुद्धतदंशत्यागेनाधिष्ठानाधि
ष्ठेयाभेदपरत्वात्तत्त्वमस्यादिवाक्यवत् ४६ अस्मिन्वाक्येयंलक्षणा

प्रत्यक्षपरोक्षत्वेकस्य सच्चित्वपूर्णता।।
विरुध्यतेऽतस्तस्मात्लक्षणासंप्रवर्तते ४७
मानांतरविरोधेतु मुख्यार्थस्यापरिग्रहे।।

लक्षणाभवतीतिवक्तुंलक्षणासामान्यलक्षणामाह मानांतरेति मुख्यार्थस्य वाऽर्थस्य परि
ग्रहेप्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधेसतिमुख्यार्थेनाविनाभूतेऽर्थांतरेप्रतीतिर्लक्ष
णेत्यते अस्मिन्वाक्येयंलक्षणासंभवतिइति अस्यप्रतीतिहेतुत्वेलक्षणप्रवृत्तिरर्थ
तोलक्ष्यते सचत्रिधा जहल्लक्षणाजहदजहल्लक्षणाअहाजहल्लक्षणाचेतितासुगंगायांघो
षोवास्तीत्यस्मिन्वाक्येगंगायांवासातुपपत्तेःगंगाशब्दस्यमुख्यार्थप्रवाहंपरि
त्यज्यतदविनाभूतेऽर्थांतरेतीरेवर्तमानतांजहल्लक्षणा एवंनीलंसरोजमित्यस्मि

न्वाक्येदंत्वयत्वेनाचेतनस्यमनसश्चेतनैकरसब्रह्मतानुपपत्तेमनः प्रदृश्यमुख्यार्थ
मपहित्यत्रत्वंपरित्यज्यतत्साक्षिचेतन्येऽर्थांतरेवर्तमानताजहदजहल्लक्षणाश्ये
तोधावतित्युक्तेश्वेतगुणमात्रस्यधावनानुपपत्तेः श्वेतशब्दस्यमुख्यार्थंश्वेत
गुणत्वमपहित्यज्यतत्साश्रयद्रव्येऽर्थांतरेऽश्वेश्वेतोधावतीतिश्वेतशब्दस्यव
र्तमानत्वाज्जहदजहल्लक्षणाएवंसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मानंदोब्रह्मेत्युक्तेलोकेना
नंदादीनांधर्मत्वेनब्रह्मत्वानुपपत्तावपिनिर्विषयत्वानानंदादेरात्मस्वरू

मानांतरविरोधेतुमुख्यार्थस्यापरिग्रहे मुख्यार्थेनाविनाभूतेप्रतीतिर्लक्षणोच्यते ४७

पत्वेनगुणत्वानावात् सत्यज्ञानानंदादिशब्दस्यमुख्यार्थमपहित्यज्यतत्स्वरूपत्वेपि
तत्साश्रयवस्तुप्रतीयमानोब्रह्मवस्तुनि सत्यज्ञानानंदरूपवस्तुब्रह्मेतितत्र सत्य
ज्ञानानंदादीशब्दस्यवर्तमानताजहल्लक्षणासोयंदेवदत्तेत्युक्तेतत्कालतद्देश
विशिष्टस्यदेवदत्तस्यचैक्यस्यैक्यानुपपत्तौतद्देशतत्कालावच्छेदेनतत्कालवैशिष्ट्यांशत्यक्त्वा
नुगतदेवदत्तमात्रांशेशब्दस्यवर्तमा
नताभागलक्षणासेवजहदजहल्लक्षणेत्युच्यते ४७ एवंसतितत्त्वमस्यादि

वाक्येषुकालक्षणेत्यतआह तत्त्वमस्येति सोयंदेवदत्तस्तदस्यास्मित्वाक्ये सोयंशब्दयोः
पूर्व्यापरविशिष्टे तदेतत्कालविशिष्टस्यैतद्देशैतत्कालविशिष्टत्वाभावान्मु
ख्यार्थ्ययोरैक्यत्वासंभवे सतिसोयंपदेउभयत्रवैशिष्ट्यांशत्यक्त्वाचैक्यांशेवर्त्तेतेतथातत्त्वमसीतिवाक्येपितत्वंपदयोर्मुख्यार्थपरिग्रहेपरोक्षस्यप्रत्यक्ष
त्वादिनापरिछिन्नत्वेनपूर्णस्यसद्द्वितीयत्वानुपपत्तेर्जहदजहल्लक्षणयाब्रह्मैक्यं
बोधयतीतिवदत्रापिमुख्यार्थयोरैक्यासंभवात्तत्पदेत्वंपदेचोभयत्रपरोक्षादी
नांप्रत्यग्बोधेचवर्त्तेतेननुतथापिपूर्णानंदप्रत्यग्बोधोकथंतादात्म्यमितितत्त्वमस्यादिवाक्येषु॥

चेन्न असीतिपदेनप्रत्यग्बोधस्यैवक्षुल्लरूपत्वेनपूर्णानंदत्वेविशिष्टेसतिवाक्यार्थ
ज्ञानेनपूर्णानंदत्वेप्राप्तेप्रत्यग्बोधस्यैवानंदत्वंहर्षवेगोत्कंप्रत्यग्बोधोयआनंदात्मेति
वत्तादात्म्यंस्वीकर्त्तव्यंलक्षणांतरेणतयोरन्वयासंभवात्तत्पदेतुभागलक्षणयैव
यःप्रकारांतरेणवाक्यार्थंकल्पयतितथापितिचेत्तदसितदंशोसितद्विकारो
सीतिवात्मतुमपिनयोग्यंकथमितिचेत्तत्त्वमसीतिवाक्येनपरस्यांशो
जीवइतिवाविकारइतिवानोच्यतेतस्यतदैवानुप्रविशंतिश्रुत्या ~~[illegible]~~

३६

अनेनजीवेनात्मनाप्रविशेतिश्रुत्यान्यस्यायंसहजगदितिपरमात्मनएवजीव
रूपेणस्थितत्वात् यथाघटाकाशोमहाकाशस्यांशोवाविकारोननवति एवमात्मनो
निरवयवत्वेननिरंशत्वात् निर्विकारत्वात् नोजयं आदित्योयूपोयजमा
नः प्रस्तरइतिवत् नप्रशंसापरवाक्यं यूपादेरादित्यादिश्चरूपत्वासंभवात्
प्रशंसापरत्वंअत्रानुपपन्नमितिकेचिद्व्याचक्षाणाअग्निहो
त्रंजुहोतीत्यादिवाक्यवन्नगौणार्थप्रतिपादकं अस्मतोनिर्गुणत्वात् नापित्वमथ
वैकरत्यादिवाक्यवन्नगौणार्थप्रतिपादकं

जहल्लक्षणाजहदजहल्लक्षणा॥

सापरमात्मकार्यत्वप्रतिपादकंवेदांतवाक्यंकुत्रोश्वःस्थूलोमनुष्यःकृशोमनुष्यः
इतिवदात्मनः एकत्वनास्तिनैतावता नचनोत्पन्नंशुक्लंपटइत्यादिवाक्यवत्
गुणागुणात्मकत्वेप्रतिपादकंनिर्गुणत्वादात्मनः नापेक्षितशिष्यप्रतिपादकंभा
त्मस्वरूपस्यनिर्विकल्पकज्ञानैकरसत्वाद्वैशिष्ट्यानुपपत्तेः नापुपासनापरंवा
क्यं वाचंधेनुंउपासीतआदित्योब्रह्मेत्युपासीतेत्यादिवाक्यवत्अजन्यत्व
त्यंतैकसार्थत्वेतत्त्वमसीतिनवत्वत्योपदिष्टत्वादतत् ज्ञानशेषत्वाश्र
वणोपासनायाः एतत्संबंधसंसर्गवैशिष्ट्यानिराकरणेनैववाक्यार्थइतिसिद्धं

निरस्तत्याय अथापि सपदार्थमनूद्य निरस्तैवमात्मनेदानीं दृढत्वं तेनैवाक्यार्थ इति सिद्धं अतः सर्वेषां वेदान्तानां यथासंभवं लक्षणद्वारेणैव ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकत्वं केषांचिदतद्व्यावृत्त्यास्वरूपपर्यवसानं तद्गुणद्वारा आत्मनो निर्गुणत्वान्न विशुद्धस्वरूपप्रतिपादकत्वं यतो वाचो निवर्तन्त इति वाच्यत्वनिषेधात् ननु तर्हि ब्रह्मैकविषयां वाचां वदेत्तत्तत्मात्रिकः अन्या वाचो विमुंचथेत्यत्र ब्रह्मणो वाग्विषयत्वं कथं श्रूयते इति न विरोधः सुरव्यावृत्तिगुणवृत्तिविषयत्वात्तत्र वेदान्तिविषयत्वमात्रपरत्वादितोम

सोयमित्यादिवाक्यस्य पदयोरिवनापरा ॥ ॥४८॥

नो ब्रह्मेत्यादिसद्दशानां वाक्यानां नह्यलक्षणया प्रवृत्तिः सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिसद्दशानां जह्यल्लक्षणया प्रवृत्तिः तत्र स्थूलमनण्वित्यादिसद्दशानामतन्निरसनद्वारा प्रवृत्तिः कर्मकांडोपासनाकांडयोर्ब्रह्मज्ञानार्थसतः करणशुद्धिहेतुत्वतानुष्ठानप्रतिपादकत्वेन ब्रह्मपरत्वं सर्वकर्मविधिपार्थज्ञानेपरिसमाप्यइतिन्यायः एवंयथासंभवं सर्वत्र योज्यं नचु त्वंपदेपि मुख्यतो गुणतो वा प्रवृत्तिः द्वयोः सर्वविषयत्वादिसर्वमवदातमित्यर्थः ४८॥ चूर्णवृर्णानंदैकरूपोत्यनेनजीवस्यैवब्रह्मत्वं वाक्यार्थप्रतिपादनप्रतिपादितमर्थं तत्त्वमस्यादिवाक्यं चतुर्थ्यंतपदेनेत्यादिनिर्ण

र्थेस्तित्वमस्यादिवाक्यस्याप्ययमेवार्थइतिस्फुटीकृत्य तदपरोक्षज्ञानायतद्ज्ञानद्वारेणचोपायमाह अहंब्रह्मेतिवाक्यार्थवेत्ति अहंब्रह्मेतिस्वस्य ब्रह्मापरोक्षज्ञानं यावत्यस्मिन्काले निःशेषमसंभावनाविपरीतभावनाराहित्येन यथास्थितं तथादृढं भवेत् दृढंभवेत् तत्तदाद्यस्यदृढेभवत्यत्रस्तूचनार्थश्चेतियोगः तात्कालपर्यंतं समादिसाधनयुक्तः सन्नावृत्तिरसकृदुपदेशादित्यधिकरणन्यायेनपुनःपुनः श्रवणमननिदिध्यासनान्यासंकुर्यादित्यर्थः ब्रह्मापरोक्षज्ञानद्वारेणयं समादिसाधनानुष्ठानेनसह असंप्रज्ञातयोगस्यविधानात्तुक्तसाधनानुष्ठानपुरस्सरंद्वित्रिवारंश्रवणादिकरणस्य ब्रह्म

अहंब्रह्मेतिवाक्यार्थबोधोयावत्तद्दृढंभवेत्॥

परोक्षज्ञानहेतुत्वंअर्थादुक्तंभवति एतेनद्वित्रिवारंश्रवणादिनाब्रह्मापरोक्षज्ञानेसमुत्पन्नेपितदाद्यनादिवासनावशेनपुनःपुनःचित्तविक्षेपःसंभवतिअसांप्रज्ञातयोगसद्भावनान्यासाभावाद्धेतोः मनोवासनायानिषेधनाशनायचबहुकृतश्रवणन्यासचासांप्रज्ञातयोगसद्भावनान्यासंचकुर्यादित्युक्तंभवतिएवंकृतेविदेहमुक्तःस्यात् अन्यथाक्षमातादियुक्तस्यद्वित्रिवारंश्रवणादिकरणजनितापरोक्षज्ञानमात्रेणजीवन्मुक्तस्यात् एसमन्योन्यतादात्म्यप्रतिपत्तिर्यदाभवेत् अब्रह्मत्वंत्वमर्थस्यावर्तेतदैवहिनदृढ

स्वचपरोक्षमित्यत्रापरोक्षज्ञानेनाज्ञनत्वनिवृत्तेप्रतिपादितत्वात् इदमेवज्ञानंकैवल्येनसमर्थंन
नेननुब्रह्मापरोक्षज्ञानार्थंशमादिसाधनयुक्तस्यश्रवणादिकरणंयुक्तंततः परंकिंप्रयोजनं सर्व
वाहनमितिचेत् नअहंब्रह्मेत्यपरोक्षज्ञानोत्पन्नेपिसंसारवासनायाः निःशेषनाशा
मस्यापरोक्षज्ञानिनोपिसंसारवासनायौनुष्टेःकुत्रचिद्दृष्टत्वात्तसंसारवासना
दार्ढ्यंबंधश्चत्यभिधीयतेइतिवसिष्ठेननिर्वासनत्वेविदेहमुक्त्यभिधानात् तस्माद्ब्र
ह्मण्यनिर्वासनत्वसिद्ध्यैवासद्भूवणन्यासः कर्तव्यइतिनचैतावतावासनाक्षे
त्रब्रह्मापरोक्षज्ञानिनोजीवन्मुक्तस्यरागद्वेषात्मकसंसारवासनासद्भावोनोपपद्यतइति
रागादिसहितस्यावत् द्रव्यसद्भूवणादिकंवृथा

।चेन्नअस्तिदार्ढ्यंहीनस्यकोमलंकरकस्यराख्यंपूर्वंयदासम्यक्त्वोदनकार्यक्षमता
।नास्तिएवंब्रह्मापरोक्षज्ञानदार्ढ्यंतु अर्वाचीनकालेनिरस्ताशेषसंसारिनिदानत्वेन
।वात्जीवन्मुक्तस्यापिदृश्यतेदेहसंसारवासनायाश्चद्भावोपपत्तेः रागद्वेषमयादीना मनु
।कूलंसंचरन्नपिदोतव्योमवदत्यक्तजीवन्मुक्तउक्तइतिवासिष्ठेजीवन्मुक्तस्यसं
।सारवासनासभावेनाचकिंचिद्विदेहमुक्तिसमयेजीवन्मुक्तस्यवीतहव्यस्यवचनं
।रागोनिरागतांगछेद्वेषःनिःशेषतांव्रजन्नवद्याःसुचिरंकालमिहप्रकीर्तितमयेतिअतो
।ज्ञानदार्ढ्यंनिशेषवासनारूपमनसोनिवृत्त्यर्थंचवेदांतमहावाक्यश्रवणमनन
।निदध्यासनाभ्यासंचांगयोगसहासनाभ्यासंचबोधदार्ढ्यपर्यंतंपुनःपुनःकुर्यादित्यर्थः ४५

३८

रागोब्रह्मापरोक्षज्ञानदार्ढ्योपायांतरमाह श्रुत्याचार्यप्रसादेनेति श्रुत्यागुरुरूपादि
क्षमहावाक्यश्रवणादिनाआचार्यप्रसादेनप्रणिपातादिनासंपादितआचार्यप्रसादेनेत्य
र्थः बोधोद्रढोभवेत्तावत्कालपर्यंतंगुरूक्तमहावाक्यश्रवणादिकंगुरुप्रसादंचसा
संपाद्येदित्यर्थः तथाचोक्तंतत्रैवमत्स्यसुंश्रुतिपरायणइतिभगवद्गीतायांचैवं
शास्त्रश्रवणासमर्थेनापिगुरूक्तवाक्यश्रवणादिनैवमृत्योरतिक्रमणंश्रवणादयमर्थो
वगम्यतेतर्हिनैतच्छास्त्रश्रवणन्यासाद्गुरूपदिष्टमहावाक्यश्रवणन्यासाद्वाअप
रोक्षज्ञानदार्ढ्यंसिद्धितदापुरुषःकथंभूतस्योदित्याकांक्षायामाह श्रुत्याचार्यप्रसादेन

।येनद्रढापरोक्षज्ञानस्यसंसारवासनायासहनिःशेषितमज्ञानत्कार्यनिवर्तकत्वे
।समर्थेसतितदापुरुषोनिरस्तानिखिलोपाधिर्भवतीत्याह निरस्ताशेषसंसार
।निदानइति कर्मणोपिसंसारकारणत्वात्तत्किंनिदानमपेक्षेतोच्यते तथासत्यज्ञान
।निरासमंतरेणकथंतत्कार्यस्यकर्मणोनिरासःस्यादितिनशंक्यंनिदानशब्दो
।दितरागमविद्योच्यतेतत्संसारनिदानत्वंसंसारादिकारणत्वंसंसारकर्मणोवा
।रणत्वमाश्रमितिमंतव्यंसंसारस्यनिदानंसंसारनिदानंअशेषंचसंसारनिदानं
।तथानिरस्तमशेषसंसारनिदानंपरिकल्पमज्ञानंयेनसतथोक्तःस्वरूपज्ञानदा
।र्ढ्यसंसिद्धौसर्वोपाधिविनिर्मुक्तोभवतीत्यर्थः ५० शिनोऽन्य परीक्षणेऽन्य

इदानीं निरस्ताशेषाज्ञानत्वसंभवात् किंस्यादित्याकाङ्क्षायां तस्य विदेहमुक्तिमाह विशिर्यकाये
३५ ति विशीर्णाः कार्यकरणाः कार्यं शरीरं करणानीन्द्रियाणि तानि विशीर्णानि निश्चलीकृ
तानि यस्य विशीर्णकार्यकरणः ननु देहेन्द्रियादौ विद्यमानस्य कथं विशीर्णत्वं कथमिति
चेत् तस्य स्वापरिच्छिन्नब्रह्माकारभावनायां देहेन्द्रियादिपरिच्छिन्नत्वाभिमानाभावात्मु
क्तदृष्ट्या विशीर्णत्वं अतः एवमूतस्यैव सम्यगनाहतः शश्वदनिरनाकांक्षः इन्द्रियादेर्विशी
र्णत्वाद्विषयसन्निधावप्यविक्षिप्तचित्त इत्यर्थः अत एव विमुक्तकर्मनिगडः विनिर्मुक्तः
विमुक्तं संचितप्रारब्धागामिकर्मरूपनिगडबंधनं यस्य सः तथोक्तः अतः स एव विमु य

विशीर्णकार्यकरणो भूतसंस्मरनादृतः विमुक्तकर्मनिगडः स एव विमुच्यत ५१

यत एवं निरस्तशेषसंसारनिदानत्वसमय एव विमुक्तो भवतीत्यर्थः कथं देहस्थितिर्विदेहमु
क्तिः स्यादिति नशंकनीयं लोकदृष्ट्या देहसत्वेपि निरस्ताशेषज्ञानस्य तत्याज्ञानपरिकल्पित
देहाभावाद्विमुक्त एव तदैव भवति अत्रश्रुतिः अशरीरं वा वसंतं प्रियाप्रिये स्पृशत इ
ति न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रियाभ्यां न विमोक्षोस्ति अशरीरं वाव संतं न प्रियाप्रिये स्पृशत
इति चैवं सति प्रवृत्तिकामाचारतश्च लोकः स्वकार्येषु प्रवर्तते यथा तथा वासनाक्षीणम
पि चक्षुरादि इन्द्रियं स्वतः स्वार्थे प्रवर्तते एवं पथिगतत्वाद्यथा चक्षुरादि निरपेक्षं
तत्तितद्विमुक्तदेहोपि भोजनाद्यपूर्ववत्प्रवर्त्तते यथा धेनुर्गोमद्दुह्यां प्राप्तगिरि
नदीविषमादिकमवलोक्यते तेद्विमुक्तदेहेनापि भोजनादिकमनुमन्यते अतः ३८
पूर्वसंस्कारवशात्कुलालचक्रन्यायेन सप्रज्ञज्ञानरनादि देहश्चैतदेवप्रव नत्र

र्त्तते इति वेदितव्यं तस्य लोकदृष्ट्येवं शरीरेपतनेतत्समये श्रुतिः तद्यथाऽहिर्निर्ल्वयनीव
ल्मीके मृताप्रत्यस्तायैवमेवेदं शरीरं शेतेऽथायमशरीरोमृतो प्राणोब्रह्मैव तेजएवे
ति एवंब्रह्मापरोक्षदर्शनिरस्ताशेषाज्ञानस्य पुरुषस्य वासनालेशेनसहाज्ञानत
त्कार्यसर्वकर्मक्षयेविदेहमुक्तिरुक्तैवं भूतस्यापिलोकदृष्ट्यादेहावस्थानमात्रेणजीव
न्मुक्तव्यवहारोब्रह्मादिनामप्यन्यदेहासंभवात्जीवन्मुक्तत्वमसंभवात्तच्छ्रोतृणां
तेषामपरिछिन्नब्रह्मसंपेणप्रसिद्धत्वात् ५१ एवं विदेहमुक्तिनिष्ठामुक्ता इदानीं ब्रह्मा
परोक्षज्ञानमात्रात्पुरुषस्यनिरस्ताशेषाज्ञानत्वासंभवात्संचितकर्मबंधस्यैव

प्रारब्धकर्मवेगेन जीवन्मुक्तो यदा भवेत्॥

संक्षयेजीवन्मुक्तिमाह प्रारब्धकर्मवेगेनजीवन्मुक्तोयदा भवेत्तुकिंचित्कालमनास्थ
पुरुषोयदाऽनारब्धकर्मबंधस्यसंक्षयेजीवन्मुक्तो भवेत् तदाप्रतिप्रारब्धवेगेन
सहप्रारब्धकर्मफलहेतुभूतरागादिसंस्कारवासनालेशेनसहकिंचित्कालमवतिष्ठ
तइत्यन्वयः एतदुक्तं भवति ब्रह्मापरोक्षज्ञानादनारब्धकर्मबंधस्यसंचितकर्मणः
क्षयेसतिजीवन्मुक्तस्यतुपुनःशमादिसाधनानुष्ठानेनसहवेतश्रवणमनननिदध्या
सनान्यासनस्यपौनपुन्येनतत्त्वाबाधार्थंसतिनिरस्ताशेषाज्ञानत्वात्प्रा
रब्धकर्मवासनालेशानुवृत्तेरप्यलंयेदेहाद्यभिमानाभावात्सविदेहमुक्तो भ

वांतिय स्यतु-मपरोक्षज्ञानमात्रमेवस्यात् तस्यापरोक्षज्ञानमात्रादनारब्धस्य संक्षयेसति बोधद
ढपीहेतुरूपतत्श्रवणाद्यन्यासाकरणात्तु बोधादप्यनावेत्रारब्धकर्मवासनालेशानुवृत्त्यासह
किंचित्कालंसतुजीवन्मुक्तरूपेणावतिष्ठतेतस्यापिकालांतरेशरीरपातानुकूलेनसहस्रवणा
द्यन्यासकरणात्तत्साक्षात्कार्यसंभवतिचेत् प्रारब्धकर्मवासनानिवृत्तिद्वारादेहाद्यभिमा
नाभावात्विदेहमुक्तिसंभवतियदिज्ञानात्कार्यस्यतर्हिप्रारब्धकर्मवासनाभावनिवृत्या
भावात्देहपातपर्यंतंजीवन्मुक्तरूपेणावतिष्ठतइतिप्रारब्धनामदृष्टानुमेयप्रतीयमान
देहोत्पत्तिस्थितिनाशहेतुरूपंकर्मअनारब्धफलत्वविध्वंसेतरोत्पादकंसंचितकर्म
णामुत्पत्त्यनंतरंदेहावस्थानेसमयेकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानमंतरेणक्रियमाणागामा

किंचित्कालमनारब्धकर्मबंधस्यसंक्षय ५२

गामिकर्मतत्रप्रारब्धंत्रिविधंदेहिमनेहिकंचेति तत्रानेहिकंपुरुषकारस्य। परेछया
कीयप्रयत्नोनास्तिदेहिकेतुयत्नंकृत्वासत्रिहान्यनुभूतेकिंचित्कालंशरीरमनादिसिद्धा
जानिवांछतिचेत्तान्यपिक्रमात्साधयतियस्तुज्ञानीत्यापिसिद्धिजात्वा
निवांछतिससिद्धिंसाधनेर्द्वयेस्तानिसाधयतित्रिकमादितिवासिष्ठवचनात् ५२
इदानींसंसारवासनालेशानुवृत्तिवशात् कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानमंतरेण
प्रारब्धकर्मफलानुभवसमयेक्रियमाणागामिकर्मणांबंधहेतुत्वशंकामपन
यन्प्रारब्धकर्मनिविदेहमुक्तिमाह निरस्तातीशयानंदेति॥ ॥ ४०

वेदवेदपरमंपदंप्रतिपाद्यतदन्वयः विष्णुरात्मानित्यस्माद्धातोर्विष्लृव्याप्तौ
त्यन्नः विष्णुस्तद्धितिवैदवंअतःसर्वदेशकालवस्तुव्यापकत्वादेवपरमंउत्कृष्टंप्रेय
द्यतइतिपरंस्वरूपमित्यर्थः वेदवेदित्यनेनांगांगिभावोनांगीकृतः कोनायापृतनि
काराहोशारःइतिबाहुलकादेववेदवेदवपरंसर्वव्याप्तंस्वरूपमितिवेदांते प्रा
तश्वलनवतिकृतीसरुमाबन्नित्यप्राप्तस्यस्वरूपस्याविद्यया प्राप्तिरविद्यया
प्राप्तिरेवेत्यर्थः तत्प्राप्तोपरमपुरुषार्थतापर्यवसितस्वरूपमाह निरस्ताति

निरस्तातीशयानंद

शयानरभितिउक्तस्यदृष्टांतपूर्वव्याख्यातंनिरस्तामानुषाद्युत्तरोत्तरवृद्धतृष्णातिशयायुक्त
नंतयास्मिन्नतथाअपरिमितप्राप्तदेत्यर्थः लोकसंयोगानाविप्रयोगंतत्वदर्शना
त्तस्मात्लोकात्तंतद्वियोगेनपुनरावृत्तिशंकायामनावृत्तिःश्रुतेत्यधिक
रणन्यायेनपुनर्जीवन्मुक्तप्राप्तिंवारयतिपुनरावृत्तिरहितमितिअस्यस्य आ
त्मात्वेवप्रयोजनमस्यसूक्ष्मशरीरवापुराविद्यादेहमात्मात्मुढाकेशंसंवि
न्नाशयःस्थितःपरमात्माब्रह्मदृष्टेःपूर्वंस्वमाययास्वयमेवजगद्रूपेण
प्राविद्यजीशजीवरूपतः तत्त्वमसीत्यादिवचनात् जीवस्यवास्तवंशु

नोर्नेदभावात्पुनर्द्वैप्रयोगानास्तीत्यर्थः तथाचोक्तं यद्भत्वा न निवर्तते इति नृत
र्थीकाशवत्सर्वगतेनपरमेश्वरेण तदात्मनस्तस्य जीवस्य तत्प्राप्तिर्युक्त्या नाम
साक्षात्प्राप्तावप्युपाधिनिवृत्त्या तद्भववतिरेकप्राप्तिमित्यारकैवल्यमि
ति उपाधिविनिर्मुक्तस्यघटाकाशवत्सर्वोपाधिविनिर्मुक्तोस्वयमखंड स
च्चिदानंदब्रह्मस्वरूपेणावतिष्ठत इत्यर्थः अयमाशयः अपरोक्षज्ञानेना
नावृत्तिद्वारासंचितकर्मणानाशेसतिरागादिसंसारवासनालेशानुवृत्त्या

वैभवंपरमंपदं॥ ॥

कर्तृत्वाद्यात्मकृत्याद्यभिमानमंतरेणप्रारब्धकर्मफलानुभवसमये अ
नात्मरूपेणक्रीयमाणेनागामिकर्मणासहजीवन्मुक्तस्यतदधिगमनुत्तर
पूर्वाघयोरश्लेषविनाशौतद्व्यपदेशादित्यधिकरणेन येनकर्तृत्वाद्यभि
मानाभावाद्धस्तुगत्यात्मनः कर्तृत्वाज्ञानाच्च तद्यथा तद्यथा पुष्करपला
शआपोनाश्लिष्यएवमेवंविदिमायंकर्मनाश्लिष्यतेइत्यादि श्रुत्याच संश्लेषो
नस्यात्र अनारब्धकर्मणोवेगस्यापि मुक्तेपुरायोगक्षयान्निवृत्तिः अ

तःसंचितकर्मणोबोधेननष्टत्वादागामिकर्मणासंबंधाभावात्प्रारब्धकर्मणो
भोगेननष्टत्वात्कारणाभावात्कार्याभावइतिन्यायेनदेहांतरस्यप्राप्त्यभावा
प्रारब्धकर्मणाजैतेनतस्यप्राणात्तत्कृतंसत्यत्रैवसमवलीयंतइत्यादिश्रुत्या
नप्राणस्यजन्मवत्मुक्तदेहप्राणानांविलयःस्यात् अत्रप्राणशब्देनज्ञानें
द्रियपंचकंकर्मेंद्रियपंचकंप्राणादिपंचकं अंतःकरणचतुष्टयंलिंगशरीरात्मकं
सर्वंविलयतेप्राणादेरुत्क्रमाभावाद्देहांतरसंगतोनस्यात् अत्रदेहेप्रा

पुनरावृत्तिरहितं कैवल्यंप्रतिपद्यते ५३

एवंजीवन्मुक्तस्यजीवच्छरीरत्वमपिनस्यात् तदानींमुक्तस्यशरीरमपतंतत्व
सद्यःपततितदनुपाधेर्विनिर्मुक्तघटाकाशवत्परिपूर्णचिदानंदस्वरूपा
काशोन्नतिःअत्रश्रुतयः तस्यतावदेवचिरंयावन्नमोक्ष्येथसंपत्स्येइतिसि
द्धतेहृदयग्रंथिः सर्वेसंशयाःक्षीयंतेइत्यधिकरणेन येनकर्तृत्वाद्यभि
कःशोकः ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति तरति शोकमात्मविद्ब्रह्मविदाप्नो ति
स्मृति पुराणेत्योयमर्थोनिधीयते ५३ इतिश्रीमन्महायोगी

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

माधवप्रा सद्गुरुप्रसादादिनापरिपूर्णानंदस्वरूपविश्वेश्वरपंडितविरचि
तावाक्यवृत्तिप्रकाशिकासमाप्ता॥ ॐ स्वस्ति संवत १८१५ असाढ
वदि भगवानलालईजी-नूनागढ़मध्ये